

गामभंगल
शिक्षणवेध

शिक्षणातील प्रश्नांकडून उत्तरांकडे जाण्याचा एक मासिक प्रयत्न
शिक्षणात मूलगामी परिवर्तनाची वाट शोधणारा एक मासिक प्रकल्प
शिक्षणाकडे सर्व दिशांनी पाहणारा एक मासिक दृष्टिक्षेप

बालकाला स्वावलंबनाचे वेड असते. यामागेही त्याची नैसर्गिक प्रेरणा व
विकासाची गरज असते. यासाठी घरी व शाळेत त्याच्या स्वावलंबी कृतींना
अडथळा न आणता, उलट त्याच्या स्वयंप्रयत्नांना वाव दिला पाहिजे.

- मादाम माँटेसोरी

■
संपादक
रमेश पानसे

■
कार्यकारी संपादक
डॉ. वैखरी वैद्य
नीलिमा शिकारखाने

■
संपादन साहाय्य
मुग्धा नलावडे

■
व्यवस्थापकीय संपादक
प्रसाद मणेरीकर

वर्ष : तिसरे . अंक सहावा
जानेवारी २०१३

■
संपादक मंडळ
डॉ. द. ना. धनागरे । डॉ. हेमचंद्र प्रधान
विवेक सावंत । आशिष पेंडसे

■
सल्लागार मंडळ
डॉ. राम ताकवले । डॉ. जब्बार पटेल
कुमार केतकर । प्रमोद लेले । दीपक घैसास ।
डॉ. चंद्रहास देशपांडे । अच्युत गोडबोले

■
संचालक
अदिती नातू

■
कार्यकारी संचालक
अजित मंडलिक

■
जाहिरात प्रतिनिधी
देवेंद्र कुलकर्णी
संपर्क : ०८९७५७८९७३८
devenkul.pune@gmail.com

■
मुखपृष्ठ
राजू देशपांडे

■
आतील चित्रे
अपर्णा कुलकर्णी

संपादकीय व कार्यालयीन पत्रव्यवहार
ग्राममंगल शिक्षणवेध : 'सृष्टी' अपार्टमेंट, फ्लॉट नं. १०६, सिंहगड रोड, पुणे-३०.
संवाद -०२०-२४२५२१५१

पुणे कार्यालय
गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी, कोथरूड, पुणे ४११ ०३८.
Email : shikshanvedh@grammangal.org, संवाद : ०२० २५३८६६८७

प्रसिद्धी आणि जाहिरात संपर्क
अजित मंडलिक : २२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७., संवाद : ०९८६९०४९८४९
बँकर्स : दि ठाणे जनता सह. बँक लि.

कायदेतज्ज्ञ आणि सल्लागार : हेमांगी जोशी

हे मासिक मुद्रक-प्रकाशक अजित मंडलिक यांनी ग्राममंगल संस्थेसाठी इम्प्रेशन, २२, यमुना, शास्त्री हॉल,
जे. डी. मार्ग, मुंबई ७ येथे छापून त्याच ठिकाणाहून प्रसिद्ध केले.

॥ अनुक्रम ॥

संपादकीय / ६

ट्रेकिंगला जाताना / सचिन शेडगे / ८

स्कूबा डायविंग / संकलन : देवेन्द्र कुलकर्णी / १४

निसर्गाचे संरक्षण : काळाची गरज / विलास काणे / १७

छंद पक्षीनिरीक्षणाचा / विक्रम गुपचूप / २०

सर्पमैत्री : एक धाडसात्मक अभ्यास / मलय विसपुते / २४

मुलाखत / प्रसाद पुरंदरे / २७

जंगल : एक अनपेक्षित साहस सुद्धा / केतकी घाटे / ३०

मुलाखत / गायत्री जोशी / ३५

हिमालय प्रवास : एक आनंददायी अनुभव / शशिधर भावे / ३८

वृत्तविश्व / ४५

ग्राममंगल वार्ता / ४८

प्रतिक्रिया / मंगला पवार / ५०

शिक्षणाचा जोगवा / प्रसाद सावंत / ५३

सौंदर्यबोधप्रधान संस्कृती-मूल्यरचनेचा उगम / रवी परांजपे / ५५

पुस्तक परीक्षण / डॉ. अंजली जोशी / ६१

कुटुंबातील सुसंवाद / वैजयंती देवळालकर / ६३

॥ संपादकीय ॥

अनुभव समृद्धीचा कालखंड

‘केल्याने देशाटन मनुजा चातुर्य येतसे फार’ अशी एक कारिका पूर्वीच्या काळापासून प्रचलित होती. आता चातुर्य येण्याचे अनेक विविध मार्ग रूढ आहेत. इंटरनेटनी त्यावर कळस चढवला आहे. तरीही ‘देशाटन’ हा चातुर्य कमावण्याचा प्रभावी मार्ग आहे यात शंका नाही.

अर्थात येथे पालकांबरोबर ठरावीक ठिकाणी जायचे, ठरावीक खायचे, ठरावीक जाऊन पहायचे अशा प्रकारचा प्रवास अपेक्षित नाही. मुक्तपणे केलेला प्रवास; त्या अनुषंगाने घेतलेले अनुभव यात महत्त्वाचे असतात. साहसी खेळाचा विचार म्हणूनच या अंकात केला आहे.

या दोन महिन्यांच्या सुटीचा खरं तर बालकांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासात फार चांगला वापर करून घेता येणे शक्य असते. विविध छंदवर्ग, साहसी खेळाची शिबिरे, विविध खेळांचे प्रशिक्षण अशी ही यादी फार मोठी होऊ शकेल. मात्र यासाठी मुलांचा कल विचारात घेणे आवश्यक असते. या वर्गाची निवड डोळसपणे केलेली असावी. केवळ मित्र, शेजारी जातो म्हणून असू नये किंवा पालकांनी आपली वैयक्तिक आवडनिवड मुलांवर लादू नये.

पालकांनी या वर्गात नक्की काय-काय चालणार आहे, प्रशिक्षक कोण आहेत, त्यांची पात्रता काय, केवळ पैसे कमावणे हाच या वर्गाचा उद्देश आहे की खऱ्या अर्थाने प्रशिक्षण येथे होणार आहे ! मुलांच्या ज्ञानात (माहितीत नव्हे) खऱ्या अर्थाने भर पडणार आहे का, त्यांना या प्रशिक्षणात ‘मुक्तपणे’ आनंद घेता येणार आहे का, याचा विचार करून प्रशिक्षणाची निवड करावी. नोकरी करणाऱ्या पालकांनी मुलांना केवळ ‘अडकवून’ टाकण्यासाठी पर्याय म्हणून याचा विचार करू नये. स्पर्धेचे युग आहे. मुलांचे व्यक्तिमत्त्व

घडवले (?) पाहिजे. असाही त्यापाठीमागे उद्देश असू नये.

सुट्टी लागल्याचा आनंद मुलांना सर्वात जास्त असतो. शालेय अभ्यासातून, रोजच्या ठरावीक दिनक्रमातून मिळालेल्या सुटकेची मुले वर्षभर वाट पाहत असतात. त्यांचेही सुट्टीसाठीचे काही नियोजन असते. आईवडिलांचा सहवास जास्तीत जास्त मिळावा, नात्याची वीण बळकट व्हावी असे त्यांनाही वाटत असते. यासाठी थोडा बदल हवा, निवांतपणा हवा, असे त्यांना वाटत असते. नातेवाईकांकडे जाणे, शेतावर, बागेत जाणे, नवनवीन पुस्तके वाचणे, एखादी कला जोपासणे, शिकणे, बागकाम करणे असे अनेक पर्याय त्यांच्यासाठी खुले असतात, असायला पाहिजेत. या सगळ्या उपक्रमातून, छंदवर्गातून, प्रशिक्षणातून मुले अनौपचारिक शिक्षणच घेत असतात. अनुभवातून त्यांचे विचार पक्के होत असतात, वेगळ्या वातावरणातून ते आनंद घेत असतात.

यासाठी गरज असते ती मुलांवर विश्वास टाकण्याची, त्यांना अनेक उपक्रमाचे पर्याय उपलब्ध करून देण्याची, त्यांना निर्णयप्रक्रियेत सामील करून घेण्याची, निवडीचे स्वातंत्र्य देण्याची, यातूनच मुलांना जबाबदारीची जाणीव होईल, वास्तवाचे भान येईल, ती बहुश्रुत होतील, त्यांच्यातील सामाजिकता वाढीला लागेल, स्वावलंबन वाढीला लागेल आणि त्यांचा सुट्टीचा काळ विविध अनुभवांनी समृद्ध झाल्यामुळे अविस्मरणीय ठरेल.

संपादक

वार्षिक वर्गणी रुपये ४००/-

त्रैवार्षिक वर्गणी रुपये १०००/-

किंवा ग्राममंगल संस्थेला १०,००० रुपये वा अधिक देणगी द्या.

‘८० जी’ कलमाखाली आयकरातून सूट मिळवा आणि दरमहा ‘शिक्षणवेध’चा अंकही मिळवा.

वर्गणी / रोख / चेक / ड्राफ्टने ‘ग्राममंगल’ या नावाने पाठवू शकता.

मुंबई-पुणे बाहेरील चेकसाठी रुपये ३०/- वटणावळ आवश्यक.

पुणे कार्यालय :

ग्राममंगल, गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी,

कोथरुड, पुणे ४११ ०३८. संवाद : ०२० २५३८६६८७

■
सचिन शेडगे

ट्रेकिंगला जाताना ...

पावसाळा सुरू झाला की सगळीकडे हिरवंगार झालेलं असतं. रिमझिम पावसात भिजत दऱ्याखोऱ्यात फिरणं हा अनुभव एकदम वेगळाच असतो. वीकएण्ड आला की अनेक भटकी मंडळी ट्रेकिंगसाठी बाहेर पडतात. पावसाळा असो की उन्हाळ्याच्या सुट्ट्या अशा वातावरणात अस्सल ट्रेकर्सना ट्रेकिंगचे वेध लागतात. पावसाळ्यात ट्रेकर्सना आवडणारे काही हमखास स्पॉट म्हणजे राजमाची, लोहगड, विसापूर, माथेरान, लोणावळा, नाणेघाट, हरिश्चंद्रगड, भिमाशंकर. नेहमीच्याच स्पॉटना भेटी देण्याच्याऐवजी नव्या ठिकाणी भेटी देण्याचा प्रयत्न ट्रेकर्सनी करावा. एकटे जाण्यापेक्षा संस्थांमार्फत जाणे कधीही उत्तम. संस्थेबरोबर जाताना किंवा पहिल्यांदाच ट्रेकिंगला जाणाऱ्यांनी काही गोष्टींची खबरदारी घ्यावी.

• आपण कोणत्या ग्रुप बरोबर जात आहोत, या क्षेत्रामध्ये त्यांना किती वर्षांचा अनुभव आहे. तसेच त्यांच्याकडे किती अनुभवी गिर्यारोहक आहे याची माहिती आधी करून घ्यावी. ग्रुपमधल्या किमान एका सदस्याने तरी प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण घेतलेले असावे.

- आपण ज्या ट्रेकला जाणार आहोत त्या ठिकाणची माहिती अगोदर करून घ्यावी. ठिकाणाचे नाव, तेथील जवळपासचे गाव, हॉस्पिटल, पोलीसस्टेशन, कुठे आहे ते जाणून घ्यावे.

- शक्यतो प्रथम एकाच दिवसाच्या ट्रेकिंगला जावे. या अनुभवानंतर मग दोन-तीन दिवसांच्या ट्रेकला जावे.

- पावसाळ्यात निघणार असल्यास छत्री, रेनकोट सोबत असू द्यावा. छत्रीपेक्षा रेनकोट नेहमीच उत्तम.

- ट्रेकिंगला जाताना सॅकमध्ये प्लॅस्टिक पिशवी टाकून त्यानंतर त्यामध्ये कपडे व इतर सामान भरावे. जेणेकरून ते पावसामुळे ओले होणार नाही. जास्तीची प्लॅस्टिक पिशवी सोबत ठेवावी. भिजलेले ओले कपडे ठेवण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो.

- एक जोडी जास्तीचे कपडे, एकवेळचं जेवण, पाण्याची बाटली, ताटवाटी, टॉवेल, नॅपकिन, बॅटरी, घड्याळ, नायलॉनची दोरी, आगपेटी किंवा लायटर, लोहचुंबक, स्वतःला लागणारी औषधं, स्लिपर व्यवस्थित प्लॅस्टिक पिशवीत ठेवून सॅकमध्ये ठेवावे. पावसाळ्यात सिंथेटिक, नॉयलॉन किंवा टेरिकॉटचे कपडे घ्यावेत. टेरिकॉटचे लवकर वाळणारे कपडे वापरावेत. सुती कपडे घेऊ नयेत. अॅलर्जी नसल्यास नॉयलॉनचेच मोजे वापरावेत. स्वेटरही जवळ ठेवावा. मात्र सॅक जास्त वजनदार होणार नाही याची काळजी घ्यावी.

- ज्या ठिकाणी जाणार आहात, तिथे किती तास चालावे लागणार आहे याची माहिती अगोदर करून घ्यावी.

- कोणतेही स्पोर्ट शूज, ट्रेकिंगचे शूज घालूनच ट्रेक करावी.

- आयोजकांपैकी चारपाच जणांचा मोबाईल नंबर, मित्रांचे नंबर, ट्रेकची माहिती, ट्रेकवरून कधी परतणार याची माहिती कुटुंबियांना अवश्य द्यावी. त्या परिसरात

कोणते सिमकार्ड रेंज पकडते याचाही अंदाज घेणे सोयीस्कर पडते.

- ग्रुपलिडर, आयोजक तसेच अनुभवी लोक जे सांगतील त्या आदेशांचे पूर्ण पालन करावे, विनाकारण धाडस करायला जाऊ नये.

- ट्रेकला सर्वात पुढे लिडर असतो, त्याच्यापुढे जाऊ नये. तसेच त्याच्यापासून दूर अंतरावरही राहू नये. जोरदार पावसात धुक्यामध्ये फिरताना वाट चुकण्याची जास्त शक्यता असते. म्हणून ही काळजी घ्यावी.

- वाटेतले नदी, नाले ओलांडताना लिडरच्या आदेशाचे पालन करावे. अतिसाहस बिलकूल नको. नदी लहान असली तरी प्रवाहाच्या वेगाने वाहून जाण्याची भीती असते.

- पोहता येत नसेल तर पाण्यात उतरू नये आणि येत असेल तरीही अती आत्मविश्वासाने वागू नये. ओढे ओलांडताना पाण्याची खोली, जमिनीचा उतार, पाण्याचा जोर आणि पावसाचा जोर याचा अंदाज घ्यावा. डोंगराच्या वरच्या भागात जोराचा पाऊस सुरू झाल्यास अचानक ओढ्यातल्या पाण्याचा जोर वाढू शकतो तेव्हा इतर परिसरातील पावसाचाही

अंदाज घेत राहावे. वेगवान ओढे न ओलांडता प्रतिक्रिया करणे केव्हाही उत्तम. तळ्यामध्ये पोहण्याचे किंवा उडी मारण्याचे साहस अजिबात करू नका कारण अशा ठिकणी खोलीचा अंदाज येत नाही. तसेच तळाला गाळ असण्याची शक्यता असतेच. त्यामध्ये अडकूनही दुर्घटना होऊ शकते.

- डोंगर चढताना छोटी झुडपे किंवा दगडांना पकडताना काळजी घ्यावी ते कधीही निसटण्याची शक्यता असते. म्हणून त्याचा आधार घेऊन चढू नये. निसरड्या वाटेवरून चालताना खूप काळजी घ्यावी. विशेषतः कड्यावरून थेट उतार असलेल्या वाटांवर धोका संभवतो.

- ट्रेकला जाताना फुल पॅन्ट (ट्रॅक पॅन्ट), फुल हाताचे कपडे घाला. बर्मुडा, हाफ पॅन्ट घालू नये. दागिने, मौल्यवान वस्तू जवळ बाळगू नयेत.

- कॅमेऱ्याची विशेष काळजी घ्यावी. फोटोग्राफी करताना तो भिजणार नाही ते पाहावे.

- ऐतिहासिक वास्तूंना कोणत्याही प्रकारे नुकसान पोहचू देऊ नका. आपले नाव लिहिणे किंवा दगडधोंडे कड्यावरून खाली ढकलणे असे करू नका.

- कोणतेही व्यसन, मद्यपान, सिगरेट, तंबाखू, गुटखा खाणे टाळा.

- चॉकलेटचे रॅपर, बिस्किट-वेफर्सची रिकामी पिशवी, प्लॅस्टिकची रिकामी बाटली, थंड पेयांचे टिन वाटेत टाकू नका. खाऊन झाल्यावर या गोष्टी स्वतःच्या सॅकमध्ये ठेवा व नंतर कचरापेटीतच टाका. पर्यावरणाला कोणत्याही प्रकारे हानी पोहोचेल असे काहीही करू नका.

- चालताना किंवा संपूर्ण ट्रेकमध्ये मोबाईलवर गाणी वाजवू नका. कोणतेही ध्वनी प्रदूषण करू नका. एकमेकांशी बोलण्यापेक्षा डोळे कान उघडे ठेवून पशुपक्षी, फुलंझाडं यांचे निरीक्षण करत नोंदी घेत चला. निसर्गाचा मनमुराद आनंद लुटा.

- हृदयरोगी, दम्याचे रोगी, यांनी शक्यतो ट्रेकला जाऊ नये. निदान आपल्या आजाराविषयी आयोजकांना माहिती द्यावी.

- ट्रेक संपल्यावर ओले शूज काढून स्लिपर्स घालावे अन्यथा ओल्या शूजमुळे पायाला ब्लिस्टर्स होण्याची शक्यता असते.

- ट्रेकसाठी ज्या गावात जाल तेथील गावकऱ्यांशी ओळख करून घ्या. त्यांच्याशी सौहार्दाने वागा.

- अनोळखी प्रदेशात अनोळखी व्यक्तींशी भांडणे करू नयेत. बेसावध असताना तुम्हाला ते गाठू शकतात.

- नैसर्गिक आपत्तीबद्दल ग्रामस्थांच्या इशान्याकडे लक्ष द्यावे. त्यांना त्याचे अचूक ज्ञान असते.

- पावसाळा असल्याने बरेचदा कमी पाणी प्यायले जाते, पण पावसाळ्यातही डी-हायड्रेशन होऊ शकते. दिवसभरात शरीरात साडेतीन ते चार लिटर द्रवपदार्थ गेलेच पाहिजेत.

- पावसात पायात गोळा येऊ शकतो. ते पोटात पाणी कमी गेल्याचेच लक्षण आहे. असे झाल्यास तातडीचा उपाय म्हणून शारीरिक व्यायामच उपयुक्त ठरतो.

- पावसाळी ट्रेकमध्ये खाद्यपदार्थ बरोबर घेऊन जाणेच इष्ट ठरते. 'रेडी टु इट' खाद्यपदार्थ न्यायला हरकत नाही. पावसाळ्यात मांसाहारी पदार्थ टाळावेत. भाकरीसारखे पिष्टमय पदार्थ पौष्टिक असतात.

- पिण्याच्या पाण्याच्या बाबतीत सर्वाधिक काळजी घ्यावी. बहुसंख्य आजार पाण्यातून जंतुसंसर्ग झाल्याने होऊ शकतात. त्यामुळे पाण्यामध्ये एखादे जंतुनाशक घालून थोड्यावेळाने पाणी प्यावे.

अशाप्रकारे स्वतःची तसेच सोबत असणाऱ्यांची काळजी घेत ट्रेकचा संपूर्ण आनंद घ्यावा आणि सर्वात महत्त्वाचे अशा ट्रेकवरून आल्यावर आलेले अनुभव तसेच नवीन पाहिलेल्या ठिकाणच्या पक्षांच्या,

फुलांच्या, झाडांच्या नोंदी लिहून ठेवाव्यात हाच आपल्या जीवनात एक अमूल्य ठेवा आहे.

दुर्गसंवर्धन आवश्यक

उन्हाळ्याच्या सुट्टीत फिरायला जायचे म्हटले, की आपली मजल गणपतीपुळे, अजिंठा, वेरूळ, बिबीका मकबरा, ताजमहाल, अथवा एखादा समुद्र किनारा यापर्यंत पोहचते. या सर्व वास्तू अर्थातच सर्वांगसुंदर आहेत यात शंका नाही. परंतु यादवांच्या वैभवसंपन्न आणि छत्रपती शिवरायांच्या पराक्रमी इतिहासाच्या खुणा अंगाखांद्यावर मिरवणाऱ्या गड-किल्ल्यांकडे कळत-नकळत का होईना आपले दुर्लक्ष होते हे नाकारून चालणार नाही. रयतेच्या रक्ताचे पाणी करणाऱ्या मराठमोळ्या पराक्रमाच्या वारशांकडे मात्र महिनो-न-महिने कोणी फिरकतही नाही हा मोठाच विरोधाभास आहे. भग्नावस्थेतील दगड-माती पाहून काय करायचे, हेही यामागचे कारण असू शकेल. पण मग आपली हयात ऐषोआरामात घालविलेल्या

सम्राटांच्या सुस्थितीतील वास्तू पर्यटनांचा आनंद घ्यायचा, की किल्ल्यांवरील दगड-मातीच्या ढिगाऱ्यातून रयतेच्या रक्षणासाठी धारातीर्थी पडलेल्या मावळ्यांचा अभिमानी इतिहास आपल्या पुढच्या पिढीपुढे मांडायचा हेही आजच्या पिढीला ठरवायचं आहे.

स्वतः शिवरायांनी किल्ल्याचे महत्त्व खालील शब्दांत वर्णन केले आहे :

‘जैसे कुळबी शेतास माळा घालून शेत राखितो, तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवास खिळे मारून बळकट करतात तशी राज्यांस बळकटी किल्ल्यांची आहे. किल्ल्यांच्या योगाने औरंगशाहीसारख्याची उमर गुजरून जाईल. आपणांस धर्मस्थापना व राज्यसंपादन करणे होय. सर्वास अन्न लावून शत्रू प्रवेश न होय ते किल्ल्यांमुळे होते. सर्वांचा निर्वाह आणि दिल्लीद्रासारखा शत्रू उरावर आहे. तो आला तरी नवे-जुने तीनशे साठ किल्ले हजरतीस आहे.

एकेक किल्ला वर्ष वर्ष लढला, तरी तीनशे साठ वर्षे पाहिजेत!’ आणि पुढच्या पन्नास वर्षांत सह्याद्रीने हेच अनुभवले.

‘थोरले महाराज यांनी हे राज्य गडांवरून निर्माण केले आणि गड होते म्हणून राज्य मात्र अवरिष्ट राहिले.’ या आज्ञापत्रातील वाक्यांवरून शिवकाळातील गडांची महती स्पष्ट होते. रामचंद्रपंत आमात्य यांच्या आज्ञापत्रात आठव्या प्रकरणांत किल्ल्यांचे महत्त्व व व्यवस्था यांचा ऊहापोह केला आहे. त्यात म्हटले आहे की ‘गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मोल, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट सैन्याचे बळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपली वसतीस्थळ, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार, गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण.’

महाराष्ट्र हा डोंगराचा, दुर्गाचा देश. गोविंदग्रजांनी त्याला ‘राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशां’ असं म्हटलं आहे. अशा या राकट देशाचा प्रतिनिधी म्हणजे सह्याद्री. सह्याद्रीत कोठेही उभे राहून नजर फिरवली तर दर चार-दोन शिखराआड एखादं शिखर तटबुरुजांचे शेला पागोटा चढवून उभे राहिलेले आढळते. यातील बहुतेक दुर्गांनी शिवछत्रपतींची चरणधूळ आपल्या मस्तकी धारण केली आहे. त्या शिवस्पर्शाने पावन झालेली ही महाराष्ट्राची धारातीर्थे आहेत. या गडकोटांच्या रक्षणाची जबाबदारी ही

आजच्या पिढीची आहे. गडकोटांवर जाऊन संवर्धन करायचे म्हणजे नक्की काय करायचे हाही प्रश्न आजच्या पिढीसमोर आहे. आज अनेक दुर्गसंवर्धन संस्था किल्ल्यांवर दुर्गसंवर्धनाचे काम करीत आहे. त्यामध्येही तुम्ही सामील होऊ शकता. अशा संस्थांमध्ये काम करणे सोयीस्कर असते. कारण अशा संस्थेकडे किल्ल्यावर काम करण्याचा चांगला अनुभव आणि पुरातत्त्व खात्याची परवानगी देखील असते. तसेच किल्ल्याच्या कामाचा प्रोजेक्ट रिपोर्टदेखील असतो. ज्यामुळे दुर्गसंवर्धन हे चांगल्या प्रकारे होत असते.

कोणत्याही किल्ल्यावर काम करण्यासाठी पुरातत्त्वखात्याची परवानगी घेणे आवश्यक असते. परंतु पुढील प्रकारची प्राथमिक स्वरूपाची कामे करताना कसल्याही प्रकारची आडकाठी पुरातत्त्व खात्यातर्फे केली जात नाही. तरीही त्यांना तुम्ही करत असलेल्या कामाची माहिती देणे सोयीस्कर ठरते.

दुर्गसंवर्धनात खालील कामे केली जाऊ शकतात-

- किल्ल्यावर असणाऱ्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, पाण्याच्या बाटल्या गोळा करणे, ज्यामुळे किल्ल्याच्या प्रदूषणाला आळा बसून किल्ल्याच्या सौंदर्यामध्ये भर पडू शकेल.
- किल्ल्यांच्या भिंतीवर, तटांवर, बुरूजांवर वाढलेली झाडेझुडपे काढून टाकून त्यांच्या मुळांवर अॅसिड ओतून ती समूळ नष्ट करता येतील.
- किल्ल्यावर असणाऱ्या पाण्याच्या टाक्या साफ केल्या तर किल्ल्यावर येणाऱ्या पर्यटकांच्या पाण्याची सोय होईल.
- किल्ल्यावर अस्ताव्यस्त पडलेल्या तोफा, तोफगोळे, जुन्या वस्तूंचे अवशेष व्यवस्थित ठेवता येतील.

किल्ल्यावर जाताना किल्ल्यांचे दिशादर्शक, माहितीदर्शक फलक लावले तर लोकांना किल्ल्याबद्दल अधिक माहिती मिळेल.

● तटांवरून, बुरुजावरून निखळलेले दगड परत होत्या त्या ठिकाणी बसवता येतील.

किल्ल्यावर असताना काही गोष्टींची खबरदारी घेणे अत्यावश्यक असते. किल्ल्यावर प्रवेश केल्यावर चाळा म्हणून पर्यटक बाजूच्या दरीत अथवा गडांवरील विहिरीत दगड मारतात. हा अतिशय धोकादायक खेळ आहे. गडावर येणाऱ्या इतर पर्यटकांना दगड लागून तोल जाण्याची दुर्घटना होण्याची शक्यता त्यामुळे वाढते. नुकतीच कर्नाळा किल्ल्यावर अशा प्रकारची घटना घडली होती. एका पर्यटकाला त्याचा जीवही गमवावा लागला होता. असा एखादा दगड गडावर अपरिचित ठिकाणी, मधमाशांच्या पोळ्यावर लागून त्या चवताळल्यामुळे दुर्घटना घडल्या आहेत. तसेच गडावर असलेल्या माकडांना चिथावल्यामुळेही अपघात घडू शकतात. हे प्रकार सर्वथा टाळावेत. दुर्गसंवर्धन करत असताना आपल्यामुळे दुर्गास कोणत्याही प्रकारची हानी होणार नाही याची सर्वांनी दक्षता घ्यावी. अशा प्रकारची प्राथमिक स्वरूपाची

कामे करून आपण दुर्गसंवर्धनाच्या कामात खारीचा वाटा उचलू शकतो.

ट्रेकिंगसाठी काही उत्तम गडकिल्ले

सोपी श्रेणी : लोहगड, तिकोना, कोराईगड, तुंग, सिंहगड, घनगड, रायरेश्वर

मध्यम श्रेणी : विसापूर, पुरंदर, राजमाची, कर्नाळा, पेबचा किल्ला

अवघड श्रेणी : रायगड, राजगड, लिंगाणा, तैलबैला, कलावंतीणीचा सुळका

●●

साभार पोच

पुरुषोत्तमी - पु. वि. त्रिवेदी, त्रिवेदी प्रकाशन, यवतमाळ, २००७
आंतरभारती, शोध-बोध-प्रबोध, पु. वि. त्रिवेदी, त्रिवेदी प्रकाशन, यवतमाळ, २०१२

स्मरण 'म. म.' त्वाचे - संकलन/संपादन - अविनाश केळकर,
वसुंधरा केळकर, सुषमा देशपांडे, केळकर प्रकाशन, पुणे २०१३

अष्टवक्र गीता (CD) - अमला रुईया, मुंबई

मूळ संस्कृत से हिंदी काव्य पुनरचना

शिवसूत्र - अमला रुईया, मुंबई

नारद भक्ती सूत्र - अमला रुईया, मुंबई

स्कूबा डायव्हिंग

स्कूबा
डायव्हिंगसाठी
लागणारी
आवश्यक अशी
कौशल्य शिक्षण-
प्रशिक्षणातून
मिळवता येतात

स्कूबा डायव्हिंग हा पाण्याखालून पोहण्याचा एक प्रकार आहे. पूर्वी पाण्याखालीसुद्धा श्वासोच्छ्वास करता यावा यासाठी उपयोगी असा विशिष्ट पोशाख नव्हता. तेव्हा श्वास रोखून धरणं किंवा पाण्याच्या पृष्ठभागावरून होडी किंवा बोटीतून पंपानं हवेचा पुरवठा करणं एवढे दोनच पर्याय होते. आता त्यासाठी विशिष्ट जाड रबराचा पोशाख, हवेच्या पुरवठ्यासाठी पाठीवर दोन गॅस सिलिंडर्स आणि पाण्यामध्ये इकडेतिकडे सहज वावरता यावं म्हणून पायात वल्ह्यासारखे बूट वापरतात. त्यामुळे बराच वेळ पाण्याखाली राहणं शक्य होतं. ज्या ठिकाणी पाण्याच्या खाली जायचं असेल तिथपर्यंत पोहणाऱ्याला तराफ्यावरून किंवा होडीतून पोचवण्यात येतं. इमिली गॅंगवान आणि जेकब कॉश्चू यांनी सर्वप्रथम अशा तऱ्हेच्या पोहण्यासाठी उपयुक्त पोशाख बनवण्यात यश मिळवलं. त्याला 'अॅक्लॅंग' असं म्हणतात. यात पाठीवर बांधायचे दोन गॅस सिलिंडर्स असतात. त्याला जोडलेल्या दुसऱ्या नळीतून उच्छ्वासातून सोडलेली हवा पाण्यात सोडली जाते.

स्कूबा (Scuba) हा शब्द- Self-contained underwater breathing

apparatus च्या आद्याक्षरांनी बनलेला आहे. पण 'Scuba' हे आता सर्वनाम किंवा विशेषण म्हणून वापरलं जातं. क्रिस्तोलिन लंबरसेन यानं दुसऱ्या महायुद्धात पाण्याखालून हल्ला करता यावा म्हणून हे उपकरण प्रथम बनवलं. मुळात अमेरिका सैन्यात Aqualungs वापरून पाण्याखाली राहून एखादी मोहीम पूर्ण करण्याचं प्रशिक्षण दिलेल्यांच्या संदर्भात या शब्दाचा वापर सुरू झाला. स्कूबा डायव्हिंग करण्यामध्ये अनेक धोके आहेत. असं असलं तरी योग्य ती पद्धत आणि आवश्यक ती साधनसामग्री याचा वापर करून त्यातील जोखीम कमी करणं शक्य आहे. स्कूबा डायव्हिंगसाठी लागणारी आवश्यक अशी कौशल्य शिक्षण-प्रशिक्षणातून मिळवता येतात आणि सराव करून त्यात अचूकपणाही आणता येतो. Open-water certification कार्यक्रमांमध्ये डायव्हिंगची विशेष तत्त्वप्रणाली सांगितली जाते. डायव्हर्सना त्यातले धोके समजावून सांगून सुरक्षितपणे डायव्हिंग करण्याच्या पद्धती शिकवल्या जातात.

स्कूबा डायव्हिंग करणाऱ्यांना त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांबाबत काळजी घ्यावी लागते. त्यांच्या पाठीवरील गॅस सिलिंडर्समधील हवेचा दाब खूप जास्त असतो. खाली असताना बराच काळ श्वासावाटे

अशी जास्त दाबाची हवा घेतली गेली तर नायट्रोजन आणि किंवा हेलियम सारखे चयापचयात न सामावणारे विषारी वायू खूप जास्त प्रमाणात तयार होतात. घशातून आत जाताना केशवाहिन्यांमधून ते रक्तप्रवाहात मिसळतात आणि शरीरातील इतर उतींमध्ये वाहून नेले जातात आणि साठत राहून संपृक्त होतात. वर येताना फुफ्फुसातील वायूंचा दाब कमी झाल्यामुळे ते पुन्हा फुफ्फुसातील वायूमध्ये मिसळतात आणि उच्छ्वासावाटे बाहेर टाकले जातात. संपृक्तीकरण कमी झालेलं रक्त जास्त प्रमाणात विषारी वायू असलेलं रक्त असणाऱ्या उतींमधून जातं तेव्हा पुन्हा तोच परिणाम होतो. तो वायू पुन्हा रक्तप्रवाहात मिसळतो आणि उतींवरील ताण कमी करतो. ही क्रिया संधपणे चालू असेपर्यंत काही प्रश्न येत नाही. पण यंत्रणेद्वारे गॅस बाहेर टाकला जाण्यापूर्वीच दाब कमी होऊन संपृक्तीकरण जास्त प्रमाणात झालं तर ही प्रक्रिया अस्थिर होते. मग उतींमध्ये बुडबुडे तयार होतात आणि उती प्रसरण पावल्यानं नुकसानकारक ठरतात किंवा छोट्या रक्तवाहिन्यामध्ये अडथळा निर्माण झाल्यानं खाली जाणारा रक्तप्रवाह थांबतो आणि तिथल्या उतींमधील प्राणवायू शोषण्याची क्षमता कमी होते.

नायट्रोजन नारकोसिस

खोलवर गेलेल्या डायव्हर्सना जास्त दाबाची हवा श्वासावाटे घेतल्यानं मद्यामुळे येते तशी धुंदी येते. अॅनास्थेशियामुळे गुंगी येताना जी प्रक्रिया घडते तीच इथेही घडते. सावधपणा कमी झाल्यामुळे विचारशक्ती क्षीण होते. अशा स्थितीत डायव्हिंग धोकादायक ठरू शकतं. चाळीस मीटर खोल गेल्यावर साधारणपणे सर्वच डायव्हर्सना हा परिणाम जाणवतो. ही लक्षणं चटकन जाणवतात आणि वर यायला लागल्यावर तितक्याच जलद नाहिशी होतात. त्यामुळे आपल्याला काही झालं होतं हे डायव्हर्सच्या लक्षातही येत नाही. trimix किंवा (heliox) नं हा परिणाम आश्चर्यकारकपणे कमी होतो.

ऑक्सिजन टॉक्सिसिटी

शरीरातील ऑक्सिजन safe partial pressure (PPO₂) पेक्षा जास्त होतो तेव्हा ऑक्सिजन टॉक्सिसिटी हा त्रास होतो. टोकाच्या परिस्थितीत मध्यवर्ती मज्जासंस्थेवर परिणाम होतो. त्यामुळे झटका येतो, त्यामुळे हवेचा पुरवठा करणारा रेग्युलेटर बाहेर फेकला जाऊन डायव्हर बुडू शकतो. १८० फुटापेक्षा जास्त खोल जायचं असेल तर डायव्हर्स hypoxic blends वापरतात. त्यात वातावरणातील ऑक्सिजनपेक्षा कमी प्रमाणात ऑक्सिजन असतो.

स्कूबा डायव्हिंग करण्यामागे व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक अशी बरीच कारणं असतात. निव्वळ खेळ किंवा मनोरंजन म्हणून केलं जाणारं डायव्हिंग हे त्यातून मिळणाऱ्या आनंदासाठी केलं जातं आणि

पाण्याखालील जगाबद्दल जाणून घेण्यातला रस वाढावा यादृष्टीनं प्रशिक्षण देणाऱ्या वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानशाखाही आहेत. उदा. (cave diving, wreck diving, ice diving आणि deep diving.)

या क्षेत्रात शिक्षक, उपशिक्षक, तज्ज्ञ आणि गाईड म्हणून काम करणारे खूप लोकं आहेत. डायव्हिंगचा उपयोग असणारी विशेष क्षेत्रं म्हणजे military diving. तिथे काम करणाऱ्यांना frogman म्हणतात. प्रत्यक्ष हल्ला शत्रू प्रदेशात लपतछपत प्रवेश करणे सुरंग पेरणे, बॉम्ब निकामी करणे, पाणबुड्या चालवणे अशा अनेक तऱ्हेने त्यांचा उपयोग केला जातो.

नागरी क्षेत्रातही पोलिसांचा डायव्हिंग ग्रुप, वस्तू, माणसे, पैसे इत्यादींचा शोध घेऊन ताब्यात घेणे किंवा शोध घेऊन सुटका करणे. अशा गोष्टी खोल पाण्याच्या क्षेत्रात. उदा. - समुद्र, मोठी नदी, जलाशय वगैरे घडलेल्या असतील तेथे उपयोगात आणला जातो. काहीवेळा अग्निशामक दल, निमवैद्यकीय सेवा किंवा जीवरक्षक दल यांचा एक भाग म्हणूनही हे पथक काम करते.

पाण्याखालील फोटोग्राफी, पाण्याखालच्या जगाबद्दल माहितीपट तयार करणारे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून हे काम करतात. किंवा वैज्ञानिक क्षेत्रात (Marine Biolog] Geology, Hydrology, Oceanographic under water archaeology) अशा शाखांमध्ये डायव्हर्स काम करू शकतात.

संकलन : देवेन्द्र कुलकर्णी

अनुवाद : प्रिती केतकर

पुढील वर्षापासून शिक्षणवेधचे स्वरूप बदलायचे आहे. वाचकांनी आपल्या याविषयासंबंधीच्या प्रतिक्रिया, सूचना अवश्य पाठवाव्यात. आपल्या पाल्याच्या शैक्षणिक किंवा वर्तनासंबंधीच्या समस्या शिक्षणवेधला पाठवा. याबाबतीत तज्ज्ञ आपल्याला मार्गदर्शन करतील.

विलास काणे

निसर्गाचे संरक्षण : काळाची गरज

ज्ञान आणि
अज्ञान यातला
हा फरक आहे.
ज्ञानामुळे भीती
जाते,
असुरक्षिततेवर
मात करता येते.

गुंफताच कोकणामध्ये वनखात्यातर्फे सुरू असलेल्या 'गिधाडे संरक्षण मोहीमे' संदर्भात माहितीपट बनविण्याच्या निमित्ताने कोकणात जाण्याचा योग आला. स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करून चालू असलेल्या या प्रकल्पाला चांगले यश मिळत आहे. परंतु याच दरम्यान भेटलेल्या एका शिक्षकानं 'कशाला पाहिजेत गिधाडे?' असं विचारून मला आश्चर्याचा धक्का दिला. वास्तविक पाहता निसर्गाची अन्नसाखळी, 'जिवो जिवस्य जिवनम्' हे सर्व आपल्या अभ्यासाच्या पुस्तकामध्ये होतं, पण ते आपण खरंच शिकलो का? कुतूहल, संशोधनवृत्ती आणि विचार करण्याची अफाट क्षमता या गोष्टींच्या बळावर मनुष्यप्राणी इतर प्राण्यांपेक्षा फार वेगाने प्रगत झाला. परंतु आजच्या घडीला हाच प्रगत मनुष्यप्राणी तेवढाच बेफिकीर, निष्काळजी व स्वार्थी बनत चालला आहे. नैसर्गिक जंगलांपासून तुटून किंबहुना ती तोडून हा काँक्रीटच्या जंगलात राहायला लागला आणि एकांगी विचार

करण्याची घातक वृत्ती त्याच्यात बळावू लागली. वन्य प्राण्यांनी 'आम्ही' ठरवून दिलेल्या वनातच राहायला पाहिजे. अशी आत्ताच्या 'मॉडर्न' माणसाची भूमिका आहे.

मनुष्यवस्तीत अथवा आसपास बिबट्या वाघासारख्या प्राण्याने नुसतं दर्शन जरी दिलं तरी प्रचंड गदारोळ सुरू होतो. पाळीव जनावरांवर हल्ला झाला की वाघाला पकडा, पिंजरे लावा अशा मागण्या सुरू होतात. अशा प्रसंगी शेतकऱ्यांचं झालेलं नुकसान विचारात घेऊन त्याची भरपाई त्यांना मिळालीच पाहिजे. परंतु लगेच त्या जनावराला पिंजऱ्यात बंदिस्त करणं कितपत बरोबर आहे? बिबट्यासारखा वन्य प्राणी हा पाळीव जनावरे अथवा माणसांवर हल्ले करतो यात चूक कुणाची? नुकतीच चंद्रपूर जिल्ह्यात बिबट्याच्या हल्ल्यात सात माणसे दगावली ही अत्यंत दुर्दैवी घटना आहे. फक्त माणसांवर हल्ले करणाऱ्या या वाघाचा बंदोबस्त व्हायला पाहिजे. मात्र बऱ्याच वेळा अज्ञान, त्यातून वाटणारी भीती व असुरक्षितता यामधून खूप गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. बहुतेक वेळा मनुष्याचा वन्य प्राण्याबरोबर झालेला झगडा हा एकतर अपघात असतो किंवा तो मनुष्यप्राण्याने ओढावून घेतलेला असतो. एखादा वन्यप्राणी चुकून मनुष्यवस्तीमध्ये आला तर निरुद्योगी आणि अतिउद्योगी बघ्यांची इतकी गर्दी होते की त्या गोंधळात प्राणी बिथरतो व स्वतःची सुटका करून घेण्याच्या प्रयत्नांत माणसांवर हल्ला करतो, यात चूक कोणाची? अशा झगड्यांमध्ये होणारे माणसांचे मृत्यू जितके दुर्दैवी आहेत तेवढेच हे वन्यप्राणीही दुर्दैवी आहेत.

माणसाच्या अनिर्बंध गरजा भागविण्यासाठी जंगलसंपत्तीवर प्रचंड ताण येत आहे. वन्यप्राणी अधिवास नष्ट होत आहेत. जंगलात भक्ष्याची कमतरता पडल्यावर त्यांनी काय करायचं? संपूर्ण भारतात दरवर्षी फारतर शंभर एक व्यक्ती वाघ, हत्ती, अस्वलं यांच्या हल्ल्यात बळी पडतात अथवा जखमी होतात. परंतु अधिकृत सरकारी आकडेवारीनुसार भारतात ४ लाख

व्यक्ती दरवर्षी निरनिराळ्या अपघातात मृत्यूमुखी पडतात. फक्त रस्त्यांवरील अपघातात मृत्यूमुखी पडणाऱ्यांची संख्या दीड लाखाच्या आसपास आहे. एवढेच काय, माणसाने माणसांचेच केलेले खून दरवर्षी ३२,००० पेक्षा जास्त आहेत. रस्ते, वाहने ही आपली गरज असल्याने त्याची तेवढी प्रचंड किंमत मोजायला आपण तयार आहोत. दुर्दैवाने वन्यप्राणी ही आपली गरज आपण मानत नाही. अजूनही 'अरण्य संस्कृती' जगणारे अनेक आदिवासी वन्यप्राण्यांशी होणारा संघर्ष मान्य करून जंगलात राहतात. याविरुद्ध मुंबई येथील 'संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान'च्या जवळपास आलिशान सोसायट्यांमध्ये राहणाऱ्या रहिवाशांना हा संघर्ष मान्य नाही. तेथेही बिबट्यांच्या हल्ल्यांत काही दुर्दैवी मृत्यू झाले हे खरंच. परंतु त्याच बरोबर ते जंगल विभागून जाणाऱ्या घोडबंदर रोडवर २००५ ते २००६ या फक्त दोन वर्षांत १३ बिबट्यांचा वाहनांच्या धडकांनी बळी गेला आहे ही वस्तुस्थिती आहे. रस्त्यांवरील अपघातात फक्त माणसांचेच बळी जातात असं नाही तर खूप मोठ्या प्रमाणांत वन्य प्राणीही मरतात हे आपण लक्षांत घेतलं पाहिजे. वन्यप्राणी संरक्षणाच्या बाबतीत मर्यादित अथवा संकुचित विचार न करता व्यापक दृष्टिकोन ठेवण्याची गरज आहे.

दोन वर्षांपूर्वीची एक घटना इथे नमूद करावीशी वाटते. जून महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात कोकणांत दिवे-आगार येथे गेलो असताना निसर्गातील एका अत्यंत दुर्मीळ क्षणाचा मी साक्षीदार झालो. तेथील एका घराच्या अंगणात गप्पा मारत उभे असताना अचानक 'नानेटी' जातीचा अतिशय सुंदर, बिनविषारी साप सळसळत अंगणात आला. तिथे उभ्या असलेल्या सर्वांनी तो पाहिला आणि बघता बघता आसपासच्या झुडपांतून, बागेतून त्याच जातीचे सात, आठ साप वेगाने सळसळत त्या दिशेला आले. आपण माणसांच्या खूप जवळ आहोत याचं त्यांना अजिबात भान नव्हतं. नानेटी सापाच्या मिलनाचा तो काळ असल्यानं एका मादीच्या मागावर अनेक नर एकत्र

दिसणं हे कोकणातील लोकांना नवीन नव्हतं त्यामुळे न घाबरता सर्व मंडळी आपापल्या कामात मग्न होती. अनिमिष नेत्रांनी मी हा सर्व खेळ बघत होतो. स्थानिक लोकांच्या समजूतदारपणाचं मला कौतुक वाटलं. कुणीही त्या सापांना मारायचा प्रयत्न केला नाही. त्यानंतर साधारण १० दिवसांनी पुण्यात, चांदणी चौकाजवळ, अशीच एक घटना घडली. 'सात-आठ साप एकत्र फिरत आहेत' असा एका सर्पमित्राला फोन गेला. त्याने फोनवरच 'ते नानेटी साप आहेत, काळजी करू नका. ते काही करणार नाहीत' असं सांगितलं व अर्ध्या तासात तो तिथे पोहोचला. परंतु तोपर्यंत वस्तीतील लोकांनी ते सर्वच्या सर्व साप, शोधून शोधून ठेचले होते. ही एकच घटना पण त्याचे असे दोन भिन्न परिणाम बघितल्यावर असं लक्षात येतं की ज्ञान आणि अज्ञान यातला हा फरक आहे. ज्ञानामुळे भीती जाते, असुरक्षिततेवर मात करता येते. मानवाने अनेक बाबतीत भीतीवर विजय मिळवला, अनेक कौशल्ये आत्मसात केली आहेत मग याच बाबतीत आपण मागे का? निसर्ग संरक्षणाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात लोकशिक्षणाची व जनजागृतीची गरज आहे हे नक्की.

कोकणातील रत्नागिरी जिल्हा हा जैव-विविधतेने समृद्ध आहे. या जिल्ह्यातील फक्त १% जमीन ही वनखात्याच्या अखत्यारित येते अशी माहिती येथील वनअधिकाऱ्यांनी दिली. याचाच अर्थ येथील पशुपक्षी, वन्यप्राणी हे ९९% असलेल्या खासगी वनक्षेत्रांवर अवलंबून आहेत आणि इथेच खरंतर माणसाची जबाबदारी वाढते. परंतु बरोबर उलटं घडताना दिसतं, उदाहरणार्थ दापोली हे गेल्या काही वर्षात पर्यटन स्थळ म्हणून वेगानं विकसित झालं आहे. पुण्या-मुंबईकडील अनेक व्यक्तींनी या भागात जमिनी खरेदी केल्या आहेत. पश्चिम घाटासारख्या अत्यंत संवेदनाशील असलेल्या भागातही 'लवासा' सारखी आधुनिक शहरं, अनेक फार्म-हाऊसेस, हॉटेल्स मोठ्या प्रमाणात बांधली जात आहेत. जरी हे सर्व खाजगी

वनक्षेत्रांवर अथवा जमिनींवर होत असलं तरी ज्या वनांमधून पूर्वी वन्यप्राण्यांची विनाअडथळा वहीवाट असायची तेथे अचानक तारेची अथवा पक्क्या भिंतींची कुंपणं असे अडथळे वन्यप्राण्यांना निर्माण होऊ लागले. अशा वेळी वन्य प्राण्यांना त्यांची वाट बदलण्यापासून पर्याय नसतो. मग आसपासच्या वस्तीमध्ये अचानक वाघ, गवा, तरस अशा प्राण्यांचं दर्शन झालं की गोंधळ उडतो आणि संघर्ष सुरू होतो. मग त्या प्राण्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी वनखात्यावर स्थानिक लोक-प्रतिनिधींकडून दबाव टाकला जातो. हे सर्व कितपत योग्य आहे? थोडक्यात आपल्याला एकांगी विचार करून भागणार नाही. प्रचंड वेगाने विस्तारणाऱ्या शहरांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वनसंपदेवर प्रचंड ताण येत आहे. वन्यप्राण्यांचे पारंपरिक वहीवाटीचे मार्ग माणसाला आवश्यक असलेल्या रस्त्यांच्या जाळ्यांमुळे बंद होत आहेत, मग त्याची किंमत स्थानिक आदिवासी, शेतकरी आणि वन्यप्राणी यांना मोजावी लागते. मनुष्य आणि वन्य प्राणी यांच्यातील असलेला हा अस्तिवाचा झगडा टाळणं हे आपल्याच हाती आहे. नैसर्गिक साधन संपतीचा सर्वात जास्त उपभोग घेणाऱ्या मनुष्यप्राण्याची निसर्गाचे व त्यातील सर्व घटकांचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही जबाबदारी नाही का?

●●

■
विक्रम गुपचूप

छंद पक्षीनिरीक्षणाचा

एक लहान मुलगा गंमत म्हणून एअरगननी चिमण्या मारायचा. जमिनीवर पडलेली चिमणी उचलायला गेला आणि त्याला जाणवलं, की ही चिमणी जरा वेगळी दिसतेय. घरातल्या एका मोठ्या माणसाने त्याने मारलेली चिमणी घेऊन बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीमध्ये पाठवलं. तिकडे त्याला तज्ज्ञ लोकांकडून त्या चिमणीबद्दल नीट माहिती मिळाली. पुढचा इतिहास सर्वांना माहितच असेल. कारण हाच लहान मुलगा मोठा होऊन जगविख्यात पक्षितज्ज्ञ झाला. त्या लहान मुलाचं नाव होतं 'सलीम अली'.

पक्षी
'निरीक्षणा'पेक्षा
'पक्षी'हा कायम
महत्त्वाचा असतो.

असंच काहीसं सगळ्या पक्षीनिरीक्षकांबरोबर होतं. एखाद्या पक्ष्यामुळे अचानक जाणवतं, की पृथ्वीवर माणूस एकटाच प्राणी नाही आहे आणि मग कुतूहल निर्माण होतं, निसर्गबद्दल आणखी काहीतरी जाणून घेण्याचं. टी.व्ही., कॉम्प्युटर किंवा पुस्तकामधून निसर्गाची माहिती गोळा करणे आणि स्वतः आडवाटेवर जाऊन

निसर्गाचा अनुभव घेणे यात जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. हा अनुभव घेण्याची चटक लागली की मग मागे वळून बघता येत नाही.

थंडीच्या दिवसात, सुट्टीच्या दिवशी, जेव्हा सगळे जण पांघरूणात गुरफटून झोपलेले असतात, तेव्हा भल्या पहाटे उठून मळकट हिरवे कपडे, डोक्यावर चुरगळलेली टोपी, जाडजूड बूट, गळ्यात दुर्बीण किंवा खूप मोठ्ठं लेन्स असलेला कॅमेरा - असं सगळं घेऊन काही लोकं बाहेर पडतात. शहरापासून थोडं लांब काही ठरावीक जागा असतात, जिथे ही मंडळी एकत्र जमून अथवा, एकेकटेच पक्षी बघतात.

पक्षी बघतात म्हणजे नक्की काय करतात, हे आपण जाणून घेणार आहोत.

पक्षी नाहीच आहेत अशा जगात जागा फारच कमी. मुळात पक्ष्यांना उडता येते. म्हणून ते सगळ्या प्रकारच्या प्रदेशांमध्ये पसरले आहेत. मग जी जागा निवडली, तिथली भौगोलिक रचना, हवामान, सापडणारे अन्न यांनुसार पक्षी बदलत गेले आणि त्यांच्या असंख्य जाती बनल्या. भारतात हिमालय, वेगवेगळ्या प्रकारची जंगलं, शेतीचे प्रदेश, माळराने, नद्या व तलाव, किनारपट्ट्या, दलदलीचे प्रदेश, वाळवंटे आणि शहरातसुद्धा अनेक पक्षी सापडतात. सगळे मिळून तेराशेपेक्षा थोडे जास्त प्रकारचे पक्षी भारतात आहेत. बरेच पक्षी थंडीमध्ये आपल्याकडे परदेशातून पाहुणे म्हणून येतात. किडे आणि प्राणी यांच्यापेक्षा पक्षी जास्त लवकर नजरेस पडतात. किंबहुना, म्हणूनच निसर्गाबद्दलचं कुतूहलं हे बरेचदा पक्षीनिरीक्षणपासून सुरू होते.

पक्षीनिरीक्षणाची एक पद्धत अशी नसते. जेवढे पक्षीनिरीक्षक, तेवढ्या पद्धती असे पण म्हणता येईल. काही लोकांना पक्षी फक्त बघायला आवडतात. तर काही जण घरदार सोडून, जंगलात राहून वर्षानुवर्ष

संशोधन करतात. काहीजण फोटोग्राफी करतात. काहीजण पक्ष्यांच्या वर्तनाची निरीक्षणे टिपतात. काहीजण पक्ष्यांच्या आवाजांचा अभ्यास आणि संकलन करतात. काहीजण बघितलेल्या पक्ष्यांच्या याद्या करतात. जास्तीत जास्त जातींचे पक्षी बघायचे म्हणून जग पालथे घालतात. तर काहीजण जवळपास सापडणाऱ्या एखाद्या पक्ष्याचा आयुष्यभर अभ्यास करतात. चांगला पक्षीनिरीक्षक खरंतर चिमणी-कावळा बघत पण रमून जाऊ शकतो.

पद्धती जरी असंख्य असल्या तरी काही पक्षीनिरीक्षक काही नियम मात्र कटाक्षाने पाळतात.

सर्वात महत्त्वाचा नियम असा आहे, की पक्षी 'निरीक्षणा'पेक्षा 'पक्षी'हा कायम महत्त्वाचा असतो. पाणवठ्याच्या खूप जवळ जाऊन बसणे, घट्ट्यावर बसलेल्या पक्ष्यांचे फोटो काढणे, आधी रेकॉर्ड केलेला आवाज ऐकवून पक्ष्यांना आपल्याजवळ आकर्षित करणे, अशा गोष्टी पक्षीनिरीक्षणाच्या नीतिमूल्यांमध्ये बसत नाहीत. पक्षी बघायला जाताना घोळका खूप मोठा नसावा. पायाचा आणि बोलण्याचा कमीत कमी आवाज असावा. हालचाली अलगद आणि सावकाश असाव्यात. तासन् तास एकाच जागी बसायची चिकाटी पक्षीनिरीक्षकामध्ये असावी लागते. आपल्या आवाजामुळे, हालचालीमुळे जेव्हा एखादा पक्षी उठून जातो, तेव्हा आपल्याला त्याचं निरीक्षण

करता येत नाहीच. पण त्याहून महत्त्वाचंही काही होत असतं. उन्हाळ्यात पाणवठ्यावर आलेला एखादा पक्षी जर विचलित झाला, तर पक्षीनिरीक्षक उठून जाईपर्यंत त्याला तहानलेले राहावे लागते किंवा घट्टी बघण्याच्या नादात पक्षी निरीक्षकाच्या हालचालीमुळे घट्ट्याचा सुगावा शिकारी पक्ष्यांना लागू शकतो.

पक्षीनिरीक्षणाचे सगळे नियम हे पक्षी दिसावेत म्हणून आहेत, तेवढेच पक्ष्यांना कोणत्याही प्रकाराचा त्रास होऊ नये म्हणूनही आहेत. अर्थात् पक्षीनिरीक्षक तेवढे संवेदनाशील असावेत अशी अपेक्षा असते.

पक्षी बघायला फारशी साधनसामग्री लागत नाही. छंद म्हणून पक्षीनिरीक्षण म्हणावा तेवढा स्वस्त आणि म्हणावा तेवढा महाग आहे. आपण जिथे पक्षी बघायला जाणार आहोत,

तिथल्या परिसराच्या रंगाशी साधर्म्य असलेले कपडे पक्षीनिरीक्षक निवडतात. पक्षी बघताना जमिनीवर बसावं लागतं. झाडाझुडुपांशी सामना होतो, काटे बोचतात. बरेचदा जंगलात चावणारे डास, माशा इत्यादी असतातच. भरपूर चालणं होतं. त्यामुळे घाम येतो. हे सगळं लक्षात घेता सुती, जाडसर आणि अंगभर कपडे असणं महत्त्वाचं असतं. रंग भडक नसेल आणि शिलाई भक्कम असेल, तर घरातले जुने होऊन रिटायर झालेले कपडे पक्षीनिरीक्षणाना बिनधास्त वापरता येतात. बूट आणि टोपी मात्र नक्की चांगली असावी.

अनोळखी पक्षी दिसला किंवा ओळखीच्या पक्ष्याने काहीतरी वेगळंच करून दाखवलं, तर त्याची नोंद करण्यासाठी वही आणि पेन याचा काही फार खर्च नसतो. आपण जो पक्षी बघितला तो नक्की कोणता ही खात्री करण्यासाठी एखादं चांगलं संदर्भ पुस्तक बरोबर असावं. पक्ष्यांची चांगली पुस्तकं जरा महाग असतात. ते स्वाभाविक आहे. कारण एक पुस्तक तयार करायला इतका अभ्यास असतो, की एखादं दशक नक्की उलटून जातं. आता इंटरनेटवर बऱ्याच

वेबसाईट्स आणि ग्रुप्स आहेत, ज्यामुळे नवीन पक्षीनिरीक्षकांना विनाखर्च मदत मिळू शकते.

पक्षी निरीक्षणासाठी लागणारी सर्वात महागडी गोष्ट म्हणजे दुर्बीण. हे उपकरण असायलाच हवे असे नाही. पण दुर्बीणीमधून पक्षी बघायची मजा वेगळीच आहे.

शास्त्रीय अभ्यास

करायचा असेल तर मात्र दुर्बीण अनिवार्य आहे. दीड-दोन हजारापासून अनेक लाख रुपये किमतीपर्यंतच्या दुर्बीणी उपलब्ध आहेत. घेतानाच जेवढी जमेल तेवढी चांगली दुर्बीण घ्यावी. कारण कॅमेरा, फोन, कॉम्प्युटर यांसारखी दुर्बीण अपग्रेड करावी लागत नाही. नीट वापरली, तर वर्षानुवर्षे साथ देते.

पक्षीनिरीक्षणाला सुरुवात करताना दोन गोष्टी खूप महत्त्वाच्या, एक म्हणजे जेवढा वेळ पक्षी बघण्यात देता येईल, तेवढे जास्त बारकावे आपल्याला

समजायला लागतात. पक्षी निरीक्षणाची खरी गंमत ही किती पक्षी बघितले? यात नसून, एखादा पक्षी आपल्या परिसरामध्ये कसा जगतोय, हे समजून घेण्यात आहे. पक्ष्यांबरोबर वेळ काढला, की तो काय खातो, भक्ष्य कसा मिळवतो, कधी घरटी बांधतो, शत्रूला पाहून कसा ओरडतो, असे अनेक बारकावे समजू लागतात. आणि पक्ष्यांबरोबर आपली चांगली ओळख होते.

दुसरं म्हणजे, पक्षी निरीक्षणाची सुरुवात जर आपण एखाद्या जाणकार पक्षीतज्ज्ञाबरोबर केली, तर खूप फायदा होतो. आपल्याला पडणारे अनेक प्रश्न पटकन सोडवले जातात आणि पक्षी बघण्याच्या चांगल्या जागा समजतात. हल्ली बऱ्याच संघटना शहराच्या जवळपास एक एक दिवसाच्या पक्षी बघायला सहली घेऊन जातात. आठ-दहा दिवसांची शिबिरे पण असतात. सुरुवातीला त्याची नक्की फायदा होतो. जरा सवय झाली की आपणच आपला छोटासा ग्रुप करून पक्षीनिरीक्षण सुरू ठेवू शकतो.

इंटरनेटच्या सोयीमुळे काही खूप छान उपक्रम सुरू झाले आहेत. ह्याला 'सिटीझन सायन्स प्रोजेक्ट' म्हणतात. शास्त्रज्ञांचा बराच वेळ हा डाटा कलेक्शनमध्ये जातो. पक्षी कधीच एका जागी फार टिकत नसल्याने एका माणसाला पक्ष्यांबद्दलचा डाटा मिळवायचा, खूपच वेळ, कष्ट आणि खर्च पडतो. पण आता इंटरनेटमुळे पक्षीमित्रांनी ठेवलेल्या नोंदी शास्त्रज्ञ वापरू शकतात. यामुळे अभ्यासाला चांगलीच गती मिळते आणि पक्षीमित्रांना आपण ठेवलेल्या नोंदींचे शास्त्राला उपयोग झाल्याचे समाधान मिळते. 'सिटीझन सायन्स'चे काही उपक्रम खूप सोपे आणि लहान मुलांनी जरूर करण्यासारखे आहेत.

हल्ली शहरात आणि गावांमध्येसुद्धा निसर्गापासून माणूस दुरावताना दिसतो. कायम उपकरणांनी घेरलं गेल्यामुळे निसर्गाबरोबरच आपले नाते हे किती गुंतलेले आहे

हे आपण विसरून जातो. आयुष्याची गती दर वर्षी थोडी जास्त वाढत चाललेली दिसते. अर्थातच या सगळ्याचा शारीरिक आणि मानसिक प्रकृतीवर फारसा चांगला परिणाम होत नाही. कामाच्या तणावांमुळे होणाऱ्या पूर्वीच्या चाळीशीच्या व्याधी हल्ली लहान मुलांना आणि तरुणांना व्हायला लागल्या आहेत. नेचर डेफिसिट डिसऑर्डर सारखे शब्द मानवसोपचार तज्ज्ञांकडून ऐकू येऊ लागले आहेत.

जंगलाच्या सावलीत किंवा थंडीत तळ्याच्या काठी थोडा वेळ सगळी कामे सोडून एखादा पक्षी यायची वाट बघत बसणे हा या सर्व नवीन व्याधींवर सोपा सुंदर इलाज नाही का? लहान मुलांसाठी पक्षीनिरीक्षणाचे खूप फायदे आहेत. ट्रेकिंग, कॅम्पिंग यासारख्या छंदांचे सर्व फायदे यातून मिळतात. मोकळ्या हवेत फिरणं होतं. गटामध्ये कसं वागायचं हे समजतं. पक्षीनिरीक्षणाच्या नियमांमुळे स्वयंशिस्त आणि चिकाटी वाढते. शिवाय मुलांची निरीक्षणक्षमता वाढते. आजूबाजूला झालेले बदल पटकन समजू लागतात. डोळे आणि कान यांचा पुरेपूर वापर होतो. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे निसर्गाबद्दल संवेदनशीलता लहानपणापासून निर्माण होते, ज्याची या आजच्या काळात नितांत गरज आहे.

●●

मलय विसपुते

सर्पमैत्री : एक धाडसात्मक अभ्यास

साप दिसल्यास
काय करावं,
विषारी
बिनविषारी कसा
ओळखावा.
त्याचं
शेतकऱ्यांना योग्य
ज्ञान देणे खूप
महत्त्वाचं आहे.

नुकताच घडलेला एक प्रसंग, आमचा एक अती उत्साही मित्र कॉलेजला येताना एका घराबाहेरील घोळक्यामुळे थबकला, थांबला. त्याने विचारताच त्याच्या कानावर पडलं घरात साप शिरला आहे. त्याने पुढचा मागचा विचार न करता थेट गर्दीत घुसून साप पकडला आणि मिरवत कॉलेजला घेऊन गेला. सगळ्या मित्रांना दाखवला. हातात घेतला, चक्क गळ्यात घालून फोटोपण काढले. हे सगळं झालं. मनसोक्त खेळून झाल्यावर त्याला सोडायचा निर्णय घेतला. सोडायला जाताना त्याच्या एका जाणकार मित्राकडून कळालं की हा साप साधासुधा नसून घोणस नावाचा विषारी साप आहे आणि काही कळायच्या आत सोडताना त्याला सापानी दंश केला. तातडीने दवाखान्यात पोचवले गेले. तरी पण तब्बल वीस दिवस मृत्यूशी झुंज देऊन कोमामध्ये जाऊनही दैवी चमत्कारासारखा बाहेर आला. आज

तो सुदैवी ठरला. वीस दिवसांच्या भयंकर मृत्यूच्या खेळातून तो बाहेर पडू शकला. पण सगळे जण इतके सुदैवी नसतात. अनेकांना अशा घटनेतून आपले प्राण गमवावे लागतात.

अशा लोकांना आपण सर्पमित्र म्हणतो का? ज्या व्यक्तीला सापांबद्दल योग्य माहिती आहेत विषारी बिनविषारी याची अचूक पारख आहे, साप हाताळायच्या योग्य पद्धती माहिती आहेत आणि सर्वात महत्वाचं, आणिबाणीच्या प्रसंगी जो धीर सोडत नाही तो खरा सर्पमित्र असं मला वाटतं.

“मी साप पकडतो, मला साप आवडतात” असं आम्ही म्हणालो की बाकी लोकांच्या प्रतिक्रिया मजेशीर असतात. लोकांच्या प्रतिक्रियेतून आश्चर्य, भीतीयुक्त तिरस्कार, ‘आम्ही ठाम वेडे’ याचं प्रदर्शन होतं. त्या गोष्टी त्यांच्या पचनी पडण्यास नक्कीच काही काळ लागतो. त्यांच्यासाठी समजून घेणे अवघड असतं की अशा प्रकारचे पण छंद असू शकतात.

साप पकडणं ही सुद्धा एक कला आहे. ज्यासाठी परत सखोल अभ्यासाची गरज असते. प्रत्येक सर्पमित्राबद्दल विचार करता ही साप पकडण्याची पद्धत बदलत जाते. काही लोक शेपटीला धरून पकडतात तर काही जण काठीने, काही जण थेट डोक्याला पकडून पण उचलतात. यातली एक पद्धत म्हणून ठरवता येत नाही. लोक आपल्या सोयीनुसार साप कुठं सापडला आहे या गोष्टीचा विचार करून ठरवतात. पण यातला एक सुवर्णमध्य शोधायचा झाला तर काठीने उचलून पिशवीत पकडणे ही पद्धत मला योग्य वाटते. साप दिवसा सापडला आहे की रात्री, कुठे सापडला आहे. त्या प्रसंगी ज्यानी त्यानी आपल्या विवेक बुद्धीचा व तारतम्याचा वापर करूनच साप कसा पकडावा याचा निर्णय घ्यायचा असतो.

आपल्या समाजात इतर कोणत्याही प्राण्यापेक्षा सापांविषयी प्रचंड प्रमाणात अंधःश्रद्धा, गैरसमज

आहेत. साप आणि मृत्यू याचं अतूट समीकरण लोकांच्या मनात घर करून राहिलं आहे. त्यामुळे प्रत्येक जण सापाविषयी प्रचंड भीती बाळगून असतो. यामुळे या क्षेत्रात काम करण्यास, या क्षेत्रात उत्साह दाखवण्यास सहजासहजी कोणी धजावत नाही. तरी कोणी हिम्मत करून पुढे आल्यास त्याला घरून विरोध केला जातो. अनेक प्रसंगी रोष पत्करावा लागतो. साप मिळाल्याचा फोन आल्यास रात्री अपरात्री बाहेर जावं लागतं.

खरं सांगायचं तर फक्त अशिक्षितच नाही तर सुशिक्षित लोकांमध्येसुद्धा ही सवय असते, साप दिसला की मारा ! मग तो विषारी असो वा नसो. असे कित्येक विषारी तर निरुपद्रवी सापही कित्येक मारले जातात. निसर्गाचा समतोल जपण्यासाठी सापांची संख्या कमी न होऊ देणं सर्पमित्राचं एक मोठं काम आहे. या साठीच लोकांच्या मनातले गैरसमज, त्यांच्या मनातील भीती दूर करणं खूप गरजेचे वाटतं. जसं साप डूख धरतो, दूध पितो, नागाच्या डोक्यावर नागमणी असतो, एखादा विशिष्ट साप पाळल्याने धनलाभ होतो, ह्या अंधःश्रद्धा सापांचे बळी जाण्यामध्ये महत्वाचं काम करतात. हजारो साप या गैरसमजामुळे, अंधश्रद्धेमुळे नाहक जीव गमावतात.

खरं तर विज्ञान या सगळ्या गोष्टी सिद्ध करते की

सापाला ऐकू येत नाही. सापाचा मेंदू हा अजूनही अविकसित आहे. नागमणी अख्खा पृथ्वीतलावर अस्तित्वातच नाही, हे सगळं थोतांड आहे.

शेतकऱ्याच्या रोजच्या जीवनातला साप हा एक अविभाज्य भाग आहे. शेतकऱ्याने पिकवलेलं धान्य खायला उंदीर येतात, उंदरांना खायला साप येतात. आजवर बघता शेतकऱ्याकडून सर्वात जास्त साप ठार मारले जातात. साप दिसल्यास काय करावं, विषारी बिनविषारी कसा ओळखावा. त्याचं शेतकऱ्यांना योग्य ज्ञान देणे खूप महत्त्वाचं आहे. प्रत्येकवेळी मारून टाकणे हा उपाय असू शकत नाही.

सापाचा जीव वाचवायचा म्हणजे नक्कीच त्याला पकडावं लागतं. वस्तीत मिळालेला साप हा तिथे राहणाऱ्या लोकांच्या सुरक्षितेसाठी आणि सापाचा जीव वाचावा म्हणून पण पकडला जातो. आजकाल मानवी वस्त्या खूप मोठ्या प्रमाणावर विस्तारल्या

आहेत. सापांच्या मानवी हस्तक्षेप वाढत चालला आहे. जंगलांच्या सीमा कमी होत जात आहेत. पकडल्यानंतर पण साप कुठं सोडावा हा मोठा प्रश्नच झाला आहे. निर्जन भागात जिथे मानवी हस्तक्षेप अतिशय

कमी आहे लगेचच जवळ पाणथळ जागा असेल, विसावा मिळेल अशीच जागा योग्य आहे.

या विषयात अनेक वेळा लोक, मुलं कुठल्याही प्रकारच्या माहितीशिवाय साप पकडायला सुरुवात करतात. हे कितीही थरारक वाटलं तरी जिवाशी खेळ असतो. सापांना समजून त्याचा योग्य अभ्यास करूनच या क्षेत्रात यायला पाहिजे असं मला वाटतं.

शिक्षणवेधसाठी
आपण हे करू
शकतां.

- वार्षिक वर्गणीदार
- एखाद्या कुटुंबाला अंक भेट
- कल्पक सूचना
- विविध शैक्षणिक संदर्भ किंवा माहिती
- आपलं कसदार लेखन
- वर्षभर किमान एखादी जाहिरात
- उपक्रमांसाठी प्रायोजक
- परीक्षणार्थ पुस्तके
- प्रतिक्रिया आणि शुभेच्छा

प्रसाद पुरंदरे

अनेक पालकांना वाटत असतं की आपल्या मुलांनी काहीतरी वेगळं आणि चांगलं करावं. पण काय ते नेमकं त्यांना सापडतंच असं नाही. 'नॅशनल एज्युकेशन फाउंडेशन' ही एक अशी संस्था जी साहसी खेळाच्या माध्यमातून या मुलांमधला 'स्पाॅर्क' जपायचा आणि त्यांचं मातीशी असणारं नातं अधिक दृढ करण्याचा प्रयत्न करते. याबद्दलची अधिक माहिती देत आहेत संस्थेचे सर्वेसर्वा **प्रसाद पुरंदरे** -

• साहसी खेळ तुम्ही नेमकं कशाला म्हणता?

आपल्यातल्या अनेकांना पाण्याची भीती असते, त्यामुळे आजपर्यंत त्यांनी कधी पाण्यात उतरून पाहिलेलं नसतं आणि जर ही भीती काढून टाकली नाही तर ती कायम तशीच राहते. हे उदाहरण झालं फक्त पाण्याचं. अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. आपल्या शारीरिक क्षमतेचा आपल्यालाच अंदाज येत नसल्यामुळे आपण अनेक गोष्टींपासून वंचित राहतो. साहसी खेळ म्हणजे नेमकं हेच की तुमच्यातली भीती घालवून निसर्गातील या अनेक गोष्टींचा आनंद तुम्हाला कसा मिळवून देता येईल, ते पाहणे.

• 'नॅशनल एज्युकेशन फाउंडेशन'चे काम कशा प्रकारचे आहे?

'नॅशनल एज्युकेशन फाउंडेशन' ही संस्था १९८८-८९ च्या दरम्यान सुरू झाली. १९९१-९२ पासून या संस्थेने शिबिरांचे आयोजन करण्यास सुरुवात केली. आपल्या आजूबाजूला इतका सुंदर निसर्ग आहे, त्याची आपल्यातील अनेकांना माहिती नसते. ही माहिती व्हावी, माणसाचं या निसर्गाशी नातं जुळावं यासाठी आम्ही अनेक योजना राबविल्या. त्यामध्ये

शिविर, ट्रेकिंग, गड चढणे, रायफल शूटींग, आर्चेरी, वॉटर स्पोर्ट्स, फिटनेस, सर्व्हाव्हल स्किल्स, सायकलिंग अशा प्रकारचे अनेक उपक्रम आमच्याकडून आयोजित केले जातात. यासाठीचं प्रशिक्षण आम्ही देतो. तसेच या दरम्यान आम्ही या विविध उपक्रमांत स्पर्धाही भरवतो. त्यातील तीन महत्त्वाचे उपक्रम जे मोठ्या प्रमाणात घेतले जातात ते म्हणजे -

१. एन्डुरो - एन्डुरो ही स्पर्धा गेल्या १० वर्षांपासून घेतली जात आहे. याची सुरुवात २००३ साली झाली. यामध्ये कायकिंग, सायकलींग, ट्रेकिंग, नॅविगेशन, रॅपलिंग याची स्पर्धा घेतली जाते.

२. एन्ड्युरो (शालेय मुलांसाठी) - ही स्पर्धा खास शालेय मुलांसाठी असते. यात सायकलींग, ट्रेकिंग आणि मॅपरिडिंगचा समावेश असतो. खास करून इयत्ता सातवी ते दहावीसाठी या स्पर्धांचे आयोजन केलं जातं.

३. कात्रज टू सिंहाड ट्रेक - ही स्पर्धा जुलै महिन्याच्या आसपास भरविली जाते. पावसाळ्यातील त्या दिवसांत कात्रजचा बोगदा ते सिंहाडपर्यंतचा रस्ता चालत पार करायचा असतो.

● **या साहसी खेळ आणि शिविरातून मुलांचा शारीरिक विकास कितपत होतो?**

आज जर आपण पाहिलं तर शहरातील वाहतूक एवढी आहे की मुलांना रस्त्यावरून सायकल चालवणे

कठीण आणि धोकादायक असते. अशा स्थितीत मुलांना स्वतःच्या शरीराची जाणीवच होताना दिसत नाही. उदाहणच घायचं झालं तर आमच्याकडे कित्येक मुलं आणि त्यांचे पालक येतात. त्यांना आधी आत्मविश्वासच नसतो, की आपण सायकलवर इतके अंतर पार करू शकू. मात्र नंतर ते व्यवस्थितरित्या हे अंतर पार करून दाखवतात. म्हणूनच यामुळे फक्त शारीरिक विकासच नाही तर आत्मविश्वास वाढण्यास देखील मदत होते असं मला वाटतं.

● **या शिविरासाठी किंवा स्पर्धेसाठी वयोमर्यादा काय आहे ?**

खरंतर दहा वर्षांपुढील सर्व मुले या शिविरात सहभागी होऊ शकतात. जर स्पर्धेत भाग घ्यायचा असेल तर ती वयोमर्यादा साधारण १२ ते १३ वर्षांइतकी असणे आवश्यक असते. मात्र जास्तीत जास्त वयो-मर्यादेबाबत विचाराल तर आमची तशी अट नाही. कारण मागच्या एन्डुरोसाठी आमच्याकडे ६५ वर्षांचे जुगल राठी हे देखील सहभागी झाले होते, त्यामुळे ज्याच्या त्याच्या शारीरिक क्षमतेवर आणि फिटनेसवर अवलंबून आहे.

● **शाळेतल्या किंवा महाविद्यालयीन मुलांसाठी काही वेगळे उपक्रम राबविले जातात का?**

महाविद्यालयीन मुलांचं झालं तर त्यांच्यासाठी ही सर्वच शिविर आणि स्पर्धा खुल्या आहेत. शाळेतल्या मुलांचं झालं तर ते वयोमर्यादेवर अवलंबून आहे. परंतु 'एन्ड्युरो किंवा कात्रज टू सिंहाड' या स्पर्धा लहानांपासून मोठ्यापर्यंतच्या सर्वांनाच गृहीत धरून आयोजित केलेल्या आहेत. त्यामुळे कायकिंगच्या किंवा तशा प्रकारच्या स्पर्धा सोडल्या तर शाळेतली मुलंही यात सहभागी होतातच.

● **साहसी स्पर्धा म्हटलं की पालकांच्या मनात किंवा अर्थातच कुणाच्याही मनात पहिल्यांदा प्रशिक्षण आणि सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण**

होतो तर त्यासाठी तुम्ही कोणती खबरदारी घेता ?

साहसी शिबिरं किंवा स्पर्धा म्हटलं की सुरक्षेची गोष्ट अत्यावश्यकच आहे. त्यासाठीची पूर्ण खबरदारी आम्ही घेतलेली असते. आम्ही आमच्या स्वयं-सेवकांना त्यासाठीचे प्रशिक्षण दिलेले असते. स्पर्धा आयोजित करताना काही नियम घालून दिलेले असतात जसे की स्पोर्ट शूजच हवेत, पाण्याची बाटली सोबत हवी. त्याशिवाय काही अडचणी आल्या तर त्यासाठी आमचे ट्रेन मार्शल असतात, औषोधोपचाराच्या सुविधा असतात. या स्पर्धांसाठी टीमने काम केले जाते. त्यात दोन मुलं, एक मुलगी किंवा दोन मुली, एक मुलगा अशा प्रकारची टीम बनवली जाते. त्यामुळे पूर्ण नियोजनाने आणि काळजीपूर्वक या स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आलेले असते.

● बऱ्याच वेळा पाहिलं जातं की काही विशिष्ट सामाजिक गटातील किंवा विशिष्ट वर्गातील मुलांच यात भाग घेतात, तर सर्व घटकातील मुलांना यात आणण्यासाठी संस्थेकडून कोणत्या प्रकारचे प्रयत्न केले जातात ?

आम्ही शाळांना भेटी देऊन याची माहिती देतो. आतापर्यंत जवळजवळ दोनशे शाळांमध्ये जाऊन याबाबतची माहिती दिलेली आहे. शाळेच्या मुख्याध्यापकांशी, शाळेतील क्रीडा शिक्षकांशी बोलतो. त्यांना आमच्या एकूणच कामाबद्दल माहिती देतो. त्यानंतर एका व्हिडिओ प्रेझेंटेशनद्वारे मुलांनाही याबाबत माहिती देतो. पालक हे मुलांबाबत फार संवेदनशील असल्यामुळे आम्ही पालकांसाठीही वेगळ्या सभा घेतो.

● या शिबिरासाठी किंवा स्पर्धेसाठी लागणारे शुल्क हे किती असते ?

हे शुल्क प्रत्येक उपक्रमासाठी वेगळे असते. म्हणजे समजा सहा दिवसांचं जर शिबिर आहे तर त्याला

साधारण रु.३४००च्या आसपास शुल्क असते. त्यामध्ये सहा दिवसांसाठीचं मुलांचं खाणं पिणं, प्रवास खर्च इत्यादी सर्व संस्थेच्या माध्यमातूनच केला जातो. तर स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी एका टीमचे म्हणजेच तीन जणांचे साधारण ४०० रुपये असतात. प्रत्येक उपक्रमात लागणारी साधन आणि मनुष्यबळ यावर त्याचे शुल्क अवलंबून असते.

●याव्यतिरिक्त तुमचे काही उपक्रम असतात का ?

हो, या व्यतिरिक्त आम्ही दर रविवारी शहरापासून जवळच्या अंतरावर सायकलींग करत जातो. यातून उत्तम आरोग्यासाठी सायकल चालविणे फायदेशीर असते हे सांगण्याचा प्रयत्न असतो. दर रविवारी साधारण तीस ते चाळीस किलोमीटरचा प्रवास आम्ही सायकलवर करत असतो. यामध्ये कोणीही सहभागी होऊ शकतं. यासाठी आम्ही कोणतेही शुल्क घेत नाही.

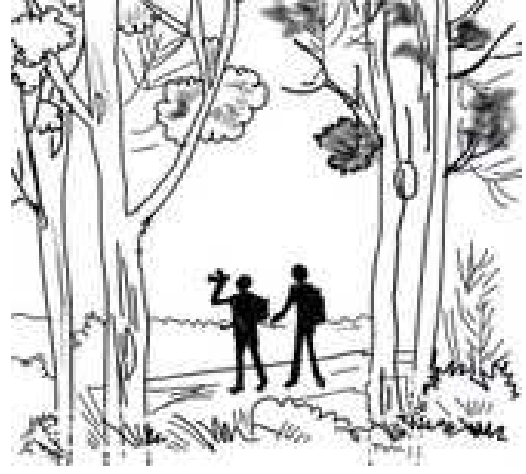
अधिक माहितीसाठी :

नॅशनल एज्युकेशन फाउंडेशन

२५, दुसरा मजला, पुरंदरे इमारत, पर्वती पायथा, पुणे
४११००९, दूरध्वनी: २४४२८३५९

nef@enduro3.com www.camp.enduro3.co

श्रद्धा कोळेकर

केतकी घाटे

जंगल : एक अनपेक्षित साहस सुधदा

जंगल मोठं
अभूतपूर्व असतं.
कितीही
भीतीदायक असलं
तरी पुनःपुन्हा
जावंसं वाटतं.

वसगांव धरणच्या पाणलोटक्षेत्राचा अभ्यास करत होतो तेव्हाची गोष्ट : या भागातलं परमोच्च स्थितीला पोहचलेलं जंगल बघणं, तिथल्या जैवविविधतेचं सर्वेक्षण करणं हे आम्ही हातात घेतलेल्या कामाच्या दृष्टीने महत्त्वाचं होतं. दगडू मामांना विचारलं असं उत्तम जंगल आहे का कुठं जवळपास. तर समोरच्या डोंगराकडे हात करून म्हणाले, “हाये की जवळच... हा झेंड्याचा हौद चढून जायचा, त्येच्या मागत्या बाजून खाली उतरायचं, मग परत ऐक डोंगर चढायचा अन त्यो उतरला की आलंच की त्ये रान” “मग बरंच लांब आहे की हो दगडू मामा” “लांब कंच? आता तुमच्यासारख्याला असंल लांब, आमी तर जातू एखाद्या तासांत”. “तुम्ही काय करता जाऊन तिथं?” (तेव्हा आम्हाला गावातल्या लोकांच्या राहणीमानाची फारशी माहिती नव्हती.) “आमी जातू शिकारीला.. देव बी हाये आमचा तिथं.” “काय शिकार मिळते तिथे?” “डुकरं, पिसारा तर नेहमीचच पण सांबर बी गावतं कधीमधी.” आम्हा तिघींचेही कान टावकारले. “सांबर?” “हा .....अवं ठिपक्यावाला वाघ (म्हणजे बिबट्या) बी दिसतो कधी मधी, पन त्याला नाय मारत आमी.” हुश... मी म्हटलं, “दगडूमामा, लई भारी

दिसतंय तुमचं हे जंगल”.....
 “तर काय, एकट्या दुकट्यांनं जायचं कामच नायं, जंगलात शिरलं की, सूर्याचं दर्शनच होत नाय.” दुसऱ्या दिवशी जायचं ठरलं.

पहाटेच झेंड्याच्या हौद्याच्या दिशेनी आम्ही कूच केलं. तीव्र उतार चढत असतांना दमछाक होत होती. कड्याच्या बाजूने चढत असताना पर्वत कस्तुराचं दर्शन झालं. काळ्या

पाषाणाच्या पार्श्वभूमीवर हा निळाशार पर्वत कस्तूर मोठा देखणा दिसत होता. चांगल्या प्रतीच्या जंगलाचं द्योतक असणारा हा पक्षी पाहिल्यावर आम्ही आनंदलो. दिवस चांगला जाणार असं वाटून गेलं. परंतु पुढे काय वाढून ठेवलंय याची मात्र आम्हांला मुळीच कल्पना नव्हती. चढ पूर्ण चढून गेल्यावर आता तो उतरायचा होता. पण पुढची चढण चढेपर्यंत सूर्य तसा बऱ्यापैकी वर आला होता. कारवीच्या दाटीतून वाट काढत आम्ही चालत होतो, चालत होतो. कधी एकदा सावली येईल असं झालं होतं. चढ चढून वर पोचलो मात्र समोरच्या दृश्याने आम्ही केवळ स्तंभित झालो. उत्तम उंच उंच सदाहरित जंगलाने अख्खा परिसर व्यापला होता. आम्ही तिघीही झाडाची सावली बघून तिथून अखळ्या रानाचं निरीक्षण करत होतो. दगडूमामा मात्र भराभर पुढे गेले. तोच अचानक अत्यंत मोठ्या आवाज आला. पाठोपाठ अजून एकदा आला. अगदी बिबट्याची डरकाळी असावी असा. आम्ही जाम टरकलो. म्हणलं काय हा आवाज, तोच परत एकदा तोच आवाज. एक तर अगदी जवळून येत होता. दगडूमामांना हाका मारल्या पण ते परत येईपर्यंत दम निघत नव्हता. असेलच

बिबट्या तर करायचं काय? दगडूमामा परत आले तेव्हा जिवात जीव आला. पण आवाजाचं रहस्य काही उलगडेना. दुर्बीण डोळ्याला लावून आमचा शोध चालूच होता पण एवढ्या दाट रानात खाली काय चाललंय कसं कळावं? तेवढ्यात एक अत्यंत मोठ्या पक्षी पंखांचा खाप खाप असा मोठा आवाज काढत आणि मगाचाच कॉल देत एका बाजूच्या जंगलातून बाहेर पडला आणि दुसऱ्या बाजूला जाऊन बसला. मानसीने लगेचच ओळखला. Great pied hornbill नर आणि मादी एकमेकांना कॉल्स देत होते तर! मोठा प्राणी नाही म्हणून जरा हुश्र वाटलं, पण पक्षी एवढा मोठा आवाज काढून एवढं घाबरवू शकतो यावर माझा विश्वासच बसत नव्हता. विलक्षण असा तो अनुभव होता. याहूनही काही विलक्षण पुढे आहे असं मला अजिबातच वाटलं नाही. पक्षीच आहे हे माहीत असूनही घाबरायला होतं हे नक्की. नंतर अगदी अलीकडे M.Arch.च्या विद्यार्थिनींना घेऊन मी काळूबाईच्या देवराईत गेले होते. तिथले मोठे वृक्ष, गर्द अंधार पाहून ह्या शहरी मुली आधीच बुजल्या होत्या. त्यातून अचानक या Great pied hornbillनं त्याचा मोठा आवाज काढत हजेरी लावली मात्र,

आणि सगळ्याजणी चिडीचूप शांत झाल्या. काही जणी इतक्या घाबरल्या की, हलायलाही तयार होईनात. ८-१० वर्षांच्या जंगलाच्या अनुभवानी मी जरी धीट झाले असले तरी त्या गर्द राईचं, मुर्लीच्या शांतपणाचं मलाही किंचित दडपण आलं आणि आम्ही लगेचच तिथून बाहेर पडलो.

आता समोर उतारावरचं अत्यंत दाट जंगल खुणावत होतं. आत शिरून उतारायला लागलो मात्र आणि ऊन अचानक नाहीसंच झालं. अत्यंत उंच मोठ्या खोडाची डेरेदार झाडं एकमेकात अशी काही गुंतलेली होती की, किरणांना जरा सुध्दा वाव नव्हता. थकवा एकदम दूर झाला. आम्ही झाडांच्या जाती पाहण्यात गुंगलो. एक सुंदर पंखयुक्त बी खाली पडलेली दिसली. केवळ चांगल्या जंगलातच असणारा तसा दुर्मीळ असा हा 'हरदळ' नावाचा वेल इथेही आहे तर. दरम्यान लक्षात असं आलं की, हा उतार अत्यंत तीव्र असा आहे. पायात गोळे आले आहेत. भरपूर पालापाचोळा असल्याने केवळ आम्ही उतरू शकत होतो, नाही तर ही घसरगुंडी अशक्यच होती. अजून पाऊण एक तासात आम्ही ओढ्यापाशी पोचलो. जिवंत पाण्याचा हा ओढा पाहून मन प्रसन्न झालं. जंगलाची महती लगेचच पटली. जरा ओढ्यात चालत पुढे गेलो. मे महिन्यातला ओलावा सुखद होता. एक आडवं पडलेलं झाड दिसलं म्हणून आम्ही त्या झाडावर दोन्हीकडे दोन पाय टाकून मजेत बसलो. पक्षी बघत होतो तोच पायावर काहीतरी ओलसर लागलं. पाहिलं तर एक अळीसारखा इंचभर प्राणी होता. तेवढ्यात मृणाल जोरात किंचाळली, "अगं, चल पळ इथे प्रचंड 'जळवा' आहेत." ओ! जळवांविषयी मी केवळ ऐकलं होतं. त्या अंगाला चिकटतात आणि फुगून टम्म होईपर्यंत रक्त पितात! माझ्या अंगावर सरकन काटा आला. खाली पाहिलं तर एक नाही दोन नाही तर चांगल्या पन्नास एक जळवा माझ्या पायाखाली होत्या. थेट मेंदूपर्यंत मुंग्या

गेल्या. उतरायचं तरी कसं. पायावरची चढलेली जळू मी टिचकीने उडवली होती. पाय वर घेऊन बसून राहिले. या सगळ्या जळवा माझ्याकडे बघून "कधी तरी खाली उतरशीलच ना!" असं म्हणताहेत की काय असं मला वाटलं. त्यांची संख्याही आता दुप्पट, चौपट जणू अखख्या जंगलभर आहे की काय असं वाटू लागलं. बूट खालीच होते पण त्यावर त्या चढत नव्हत्या. मृणाल परत ओरडली, अगं उतर, वरून झाडावरून सुध्द पडतात अंगावर. बाप रे! आता मात्र माझं होत नव्हतं तेवढं सगळं धैर्य गळलं. महाजन सरांनी सांगितलेली एक गोष्ट आठवली. एक वनाधिकारी अशाच जंगलात गेलेला असतांना केवळ जळवा लागून रक्त संपल्याने मेला!! धूम ठोकण्याशिवाय काही पर्याय नव्हता. कसेबसे बूट उचलले आणि धावत सुटलो. मानसी म्हणाली, "दाडांवर पाय देत जाऊ. त्या पालापाचोळ्यात असतात. तिथे पाय देऊ नकोस!" मग काय ठेचकाळत, धडपडत, तोल सावरत पण अतिशय वेगात आम्ही विरुद्ध दिशेला धावत सुटलो. तीव्र उताराशी पोचलो आणि दाडूमामा दिसले. त्यांना ओरडून सांगितलं, "दाडूमामा, जळवा आहेत की इथं!" ते शांतपणे म्हणाले, "हा, हायेत की. हे अखखं रान जळवांचंच हाये. आम्ही त्याला कान्ट बोलतो." "अहो म्हणजे काय ह्या उतारावर पण असणार का जळवा?" ते म्हणाले, "हो असू बी शकतात. कुठं कुठं ओल असेल तर असतात की". झालं! हे म्हणजे आगीतून उदून फुफाट्यात पडण्यासारखं होतं. मार्ग तर हा एकच होता. मगाशी अर्ध्या तासात उतरलेला उतार आम्ही पंधरा मिनिटात चढून गेलो. जंगलाच्या बाहेर पडलो. आणि दुपारचं टळटळीत ऊनही बरं वाटू लागलं. निदान इथे तरी जळवा नव्हत्या. मग स्वस्थ बसून परत एकदा पाय तपासले, बूट तपासले, जळू कुठेच नव्हती. तरी तिच्या आठवणीनेच मनात प्रचंड धाकधूक होत

होती. दगडूमामा म्हणाले, “मंग पाऊसाच्या टायमाला कसं काय येनार तुमी इकडं?, तवा तर अखखं रान भरलेलं असतं कान्टांनी” म्हणलं, “छे! पावसात तर शक्यच नाही, पण परत उन्हाळ्यातही येऊ की नाही सांगता येत नाही.” या प्रसंगाला झाली आता दहा वर्ष. आता माझं मलाच हसू येतं. त्या रानात नंतर आम्ही दोनदा जाऊन आलो. पहिल्या वेळेचं अपुरं राहिलेलं सर्वेक्षण पुरं केलं.

जंगल मोठं अभूतपूर्व असतं. कितीही भीतीदायक असलं तरी पुनःपुन्हा जावंसं वाटतं. गेल्या अनेक वर्षांत कामाच्या निमित्ताने विविध प्रकारच्या जंगलात हिंडल्यामुळे भीती अशी राहिली नाही, पण विविध प्रकारचे अनुभव मात्र खूप घेतले. आणि दर वेळी ते वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. मजेदार, साहसी, आरोग्यविघातक. . .

एकदा आम्ही गोव्यातल्या मोलेमच्या जंगलात गेलो होतो. आमचा मित्र मंदार दातार तिथे पीएच.डी. करत होता. मोल्याचं जंगल म्हणजे आर्द्र

पानगळी प्रकारचं. किंग कोब्राचं निवासस्थान असलेलं. पण मंदारच्या म्हणण्यानुसार कोब्रापेक्षाही भयंकर प्राण्याचा अनुभव आम्हांला मिळणार होता. दिवसभर जंगलात हिंडून संध्याकाळी परत राहण्याच्या ठिकाणी आलो. चहा घेऊन जरा विसावलो आणि सगळं शरीर खाजायला लागलं. अंगभर काहीतरी चालतंय असं जाणवायला लागलं, तपासलं तर काहीच दिसलं नाही. ओह! मंदार म्हणत होता तो भयंकर प्राणी हाच तर. टीक नावाचा अत्यंत सूक्ष्म असा हा किटक. किती सूक्ष्म तर केवळ पेनाच्या एका टोकाएवढा. मग आम्ही अत्यंत बारकाईने पाहिलं तर पायावर, पोटावर सुमारे ३० ते ४० टीकस मिळाल्या. नखावर घेऊन घेऊन त्या मारल्या. मग मात्र डोळे दुखायला लागले. वनविभागाच्या बेताचीच सोय असलेल्या त्या खोलीत अत्यंत मिणमिण्या पिवळा दिवा होता. बाहेर आले, मंदारला म्हणलं, “अरे, लगेचच कढत पाण्याने अंधोळ करायला हवी, नाहीतर काही खरं नाही. तो हसून म्हणाला, “अशी काहीच सोय इथे नाही. गार पाण्यानीच अंधोळ करावी

लागेल.” बाप रे! थंडी तर इतकी होती की, गार पाण्यानी अंघोळ शक्यच नव्हतं. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी आम्ही फोंड्याला आमच्या एका मित्राकडे जाणार होतो. पण तोवर या टीकस माझ्या शरीराची चाळणी करणार हे नक्की. रात्रभर अंग खाजत होतं. सकाळी उठूनही तेचं. आमची अक्षरशः माकडं झाली होती. मग आम्ही तिथल्या एका देवराईत गेलो. अत्यंत दाट अति विशाल बुंधे असलेले प्रचंड उंच वृक्ष, पिळेदार सर्वदूर पसरलेल्या वेली, मॉसनी गच्च भरलेले मोठ-मोठे खडक.....देवराई फारच उत्तम स्थितीत होती. आम्ही वाट सोडून जरा आतल्या बाजूची विविधता पाहत हिंडत होतो. एका ठिकाणी जरा ड्रॉप होता म्हणून शेजारच्या झाडाला धरून मी पाय पुढे टाकला. हाताला काही तरी ओलसर लागलं. म्हणून मी परत वळले म्हणलं या ऋतूत झाडाच्या कोरड्या खोडावर काय ओला पदार्थ आहे. पहिलं तर खोडाच्या रंगरूपात बेमालूमपणे मिसळलेला एक बारकासा साप तिथे होता. मानसी, मंदार मागोमाग होतेच. मंदारने साप लगेचच ओळखला - “मलबार पीट व्हायपरफ विषारी सापांपैकी एक! चक्र त्याच्या अंगावर मी हात ठेवला होता! पण तो विषारी आहे हे कळल्यावर माझं अख्ख अंग थरथरलं. त्या बापड्याचे मी आभार मानले आणि आम्ही पुढे चालू लागलो.....

पण या पीट व्हायपर पेक्षाही मोलेम आमच्या लक्षात राहिलं ते त्या टिकसमुळे. आमची मर्कट अवस्था नंतर दोन - तीन महिने टिकली होती. मिटींग चालू असताना मानसी अचानक डोळ्यांनी खुणावायची की लक्षात यायचं आपण नकळत स्वप्नवत बसलोय. पण टिकसच हे दुखणं दरवर्षीच असं आहे थंडीच्या दिवसात सगळ्याच प्रकारच्या जंगलात या टिकस उदभवतात. आमचं काम तर असय की हातात असलेल्या प्रत्येक प्रकल्प जमिनीचं सर्वेक्षण करण्यासाठी प्रत्येक ऋतूत तिथे जावं लागतं. त्यामुळे

थंडीतल्या टिकस काही सुटत नाहीत. फरक फक्त एवढाच की अनुभवमुळे आम्ही त्यांना दूर ठेवण्याच्या काही उपाययोजना आता करतो.

कधी तरी अगदीच वेगळे अनुभवही येतात. गेल्या काही महिन्यातलीच गोष्ट. आम्ही एका सर्वेक्षणाकरता चार जणांची टीम औरंगाबाद परिसरात पाठवली होती. हे चौघे वनस्पती शास्त्र, पक्षी, कीटक, सरपटणारे प्राणी या विषयातले तज्ञ होते. एके दिवशी रात्री दहाच्या सुमारास अचानक एकीचा फोन “आम्हाला पोलीसांनी आडवलयं”. औरंगाबाद सारख्या कोरड्या प्रदेशात सरपटणारे प्राणी दिवसा दृष्टीस पडत नाहीत. त्यांच्या करता रात्रीच सर्वेक्षण करणं उचित ठरत. म्हणून आमची ही टीम रात्री शेतीच्या बाजूच्या माळरानावर हिंडत होती. तरुण मुला-मुलींना एकटं बघून पोलीसांनी हटकलं. प्राण्यांच्या सर्वेक्षणाविषयी सांगितल तर पोलीसांचा विश्वासच बसेना. त्यांना या विषयाची ना ओळख ना आवड. ते म्हणाले “इथे कसले काही जीव दिसायला?” आता यांना माळरानातल्या जीवांची ओळख करून देण्याची तर वेळ नक्कीच नव्हती. पोलीस स्टेशनवर चला, म्हटल्यावर त्यांनी आम्हांला फोन केला. हे सगळं प्रकरण फोन वरून निस्तरतांना नाकी नऊ आले. टीममधल्या दोघी मुलींची काळजी पण वाटत होती. अगदी त्याच सुमारास वर्तमानपत्रात पोलीसांकडून मुलींवर होणाऱ्या गैरवर्तवणुकीच्या बातम्या झळकत होत्या. यामुळे काळजीत अजूनच भर पडत होती. आमच्या या मुली धीट म्हणून प्रकरण थोडक्यात मिटवलं. अशा वेळी जळवा, टिकस, रानडुकरं बरी असं वाटायला लागतं. शहरात राहून निसर्गासाठी काम करणं हे कसं गैर ठरतं, याचं एक उदाहरणच आम्ही अनुभवत होतो. यातून काही गोष्टी शिकायलाही मिळाल्या. वाटीभर गोड दाण्यात एखादा खवट लागायचाच.....

●●

गायत्री जोशी

लोक नर्मदा परिक्रमण करतात ही गोष्ट आपल्यातल्या अनेकांना माहीत असेल मात्र सायकलवरून नर्मदा परिक्रमण करण्याचा प्रयोग पहिल्यांदाच गायत्री जोशी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला. त्यांच्या या प्रवासात त्यांना काय अडचणी आल्या, त्यांना कोणते चांगले किंवा वाईट अनुभव आले आणि एकंदरीतच त्यांच्या या प्रवासातून त्यांना काय मिळालं हे सांगतायेत गायत्री जोशी.

नर्मदा नदीला परिक्रमण करावं हा विचार तुमच्या मनात कसा आला?

लहानपणापासून आजीकडून नर्मदेबाबत सतत ऐकायचे, खूप वाचायचे त्यामुळे या नदीबद्दल मनात फार उत्सुकता निर्माण झाली होती. तिथले लोक कसे असतील, त्यांचं जीवन त्यांचं राहणं कसं असेल या अनेक गोष्टींबद्दल उत्सुकता होती. त्याचबरोबर नर्मदेबाबतचा का एवढा ओढा आहे, का इतकं प्रेम आहे लोकांचं नर्मदेवर हेही जाणून घ्यायचं होतं. केवळ तिथल्या लोकांचं जगणं नाही तर संपूर्ण भारतातून येणारे साधुसंत आहेत ते या नदीकाठी जीवन घालवायला का तयार होतात हे जाणून घ्यायची मला इच्छा होती म्हणून नर्मदा नदीला परिक्रमण करायचं मी ठरवलं.

लहानपणापासून असं काही चॅलेंजिंग करायची आवड होती का?

हो.. लहानपणापासून सायकलची आवड तर होतीच. आम्ही लहानपणापासूनच खूप लांबचा सायकल प्रवास केलेला आहे. आणि लग्न झाल्यानंतर माझ्या मिस्टरांनादेखील याची आवड असल्यामुळे आम्ही आणि मुलांनी मिळून निलगिरी, हिमालय, कोकण या भागात सायकल परिक्रमा पूर्ण केली आहे. त्याचबरोबर अनेक ठिकाणी आम्ही एकत्र सायकलवरूनच जातो. त्यामुळे लहानपणाची ही

आवड पुढेही तशीच जोपासली गेली.

परिक्रमा करायचे ठरविल्यानंतर सर्वात महत्वाची आहे घरच्यांची मान्यता. तर घरचे आणि मित्रमंडळी यांच्या प्रतिक्रिया काय होत्या ?

खूप चांगला प्रतिसाद होता. सर्वात जास्त माझ्या घरच्यांकडून मला फार प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळालं. कुठलाही विरोध न करता सासरे, पती आणि मुलाने प्रोत्साहन दिले. मुलीला मात्र माझी थोडी काळजी वाटत असल्यामुळे तीला यासाठी तयार व्हायला वेळ लागला. परंतु एकंदर मित्र मंडळी आणि सर्वांनी मला खूप चांगला प्रतिसाद दिला.

परिक्रमा करायची ठरल्यानंतर कोणत्या प्रकारची तयारी केली ?

आमच्या परिचयातील एका गृहस्थांनी नर्मदा परिक्रमा चालत पूर्ण केली होती. त्यांचे पाहूनच नर्मदा परिक्रमा करायची इच्छा निर्माण झाली. चालत परिक्रमा पूर्ण करायची म्हणलं तर साधारण सव्वातीन ते साडेतीन महिने लागतात. पण आम्ही मुळात सायकलपटू आहोत त्यामुळे आम्ही सायकलवरून जायचं ठरवलं. त्यासाठी आम्हाला २६ ते २७ दिवस लागणार होते. शक्यतो जिथून माणूस चालत जाऊ शकतो तिथून सायकलही जाऊ शकते असा विचार आम्ही त्यावेळी केला. त्यांच्याकडून तिथल्या प्रवासाबद्दलची माहिती घेतली त्याशिवाय अनेक संकेतस्थळांवरून माहिती घेतली. या आधीही आम्ही अनेक ठिकाणी

सायकलींग केले असल्यामुळे फार वेगळी अशी तयारी नाही करावी लागली आणि आम्ही २७ दिवसांमध्ये २५ दिवस सायकलींग करून २३ ऑक्टोबर ते १८ नोव्हेंबर २०११ दरम्यान १३३० किलोमीटरची ही परिक्रमा पूर्ण केली.

प्रवास सुरू झाल्यानंतरची रोजचा दिनक्रम कसा होता ?

आम्ही चौघेजण होतो. त्यात दोन पुरुष आणि दोन स्त्रिया. हा प्रवास सायकलवरचा असल्यामुळे सायकलला आणि पर्यायाने आम्हाला पेलेल इतकेच वजन आम्ही बरोबर घेतलं होतं. त्यामुळे थोडेसे पैसे, सायकलसाठी लागणारं सामान आणि कपडे इतकंच आम्ही बरोबर घेतलं होतं. सकाळी नर्मदा देवीची पूजा करून प्रवासाला सुरुवात व्हायची. ज्या गावात थांबू त्या गावात काही खायला उपलब्ध होतंय का ते पाहायचं, जे असेल ते खायचं आणि प्रवासाला सुरुवात करायची. दुपारी पुन्हा एका ठिकाणी थांबून जवळपास काही असेल तर ते खायचं आणि पुन्हा सायकल चालवायला सुरुवात. सूर्यास्ताच्या वेळी पुन्हा एखादं गाव शोधायचं, तिथं थांबायचं. परंतु अनेकवेळा असंही झालं की संध्याकाळ झाली तरी आम्हाला गाव दिसायचं नाही, त्यामुळे जोपर्यंत गाव सापडत नाही तोपर्यंत आमचा प्रवास चालूच राहायचा. त्यामुळे कधी कधी रात्रीच्या वेळी आम्ही गावात पोहोचायचो.

ज्या प्रकारे परिक्रमा करायचं ठरवलं त्याप्रमाणे सर्व गोष्टी पार पडल्या का? या प्रवासात तुम्हाला कोणकोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागला ?

कुठलीही गोष्ट जशी नियोजित केली आणि तशीच घडली तर त्यात मजा कसली. हो.. अडचणी आल्या मात्र तेवढ्याच प्रमाणात ती झेलण्याची ताकदही निर्माण झाली. आणि अडचणींचा सामना म्हणाल तर हा रस्ता खडतर होता. सर्व मोठमोठे दगड, काटे, नद्या ओलांडणं या सर्व गोष्टी आमच्या वाटेत होत्या.

वाटेत अनेक वेळा सायकल पंक्चर व्हायची, एक-दोनदा टायरही बदलले. सायकलच्या टायरमध्ये लाकूड घुसणे, सायकलचे ब्रेकपॅड खराब होणे या गोष्टीही झाल्या. काही कारणास्तव आमच्या बरोबरीचे दोन पुरुष सहकारी प्रवासात पुढे गेले, तेव्हा आम्ही दोघीच एकमेकींबरोबर होतो. परंतु या अडचणीसुद्धा अडचणी वाटल्याच नाही. इतकी आमच्यामध्ये ती नैसर्गिक शक्ती निर्माण झाली होती. आम्हांला या गोष्टी फार छोट्या वाटल्या.

या प्रवासातील काही चित्तरारक घटना घडल्या का?

चित्तरारक असं नाही म्हणता येणार पण काही घटना घडल्या. माझ्या सायकलची रिम तुटली. आम्ही ज्या गावात मुक्काम केला त्याच्याकडे माझ्या सायकलला चालू शकेल अशी रिम नव्हती. खूप शोधाशोध करूनही दोन दिवस ती रिम न मिळाल्यामुळे माझा प्रवास थांबला. दोन पुरुष सहकारी पुढे गेल्यामुळे गावात आम्ही दोघीच राहिलो. परंतु नवीन रिम नाही मिळत म्हटल्यावर मी दुसरी साधी जड सायकल घेऊन प्रवास सुरू केला. ती सायकल अत्यंत जड असल्यामुळे मला त्यावरून प्रवास करणे जड जाऊ लागले. म्हणून माझ्या मिस्टरांनी पुण्यातून येऊन नागपूरला उतरून, तिथून गाडीने प्रवास करून माझ्यापर्यंत नवीन सायकल पोहोचवली.

हा सायकल प्रवास करताना तिथल्या गावातील लोकांबद्दलचे अनुभव कसे होते?

आपल्याला जर खरा भारत पाहायचा असेल तर तिथल्या लोकांना भेटावं. कारण या संपूर्ण प्रवासात या लोकांचा वाटा खूप मोलाचा आहे. आम्ही गावापर्यंत पोहचतो ना पोहचतो तोवरच तिथले लोक आम्हाला बोलावून आमचं स्वागत करायचे, आम्हाला जेवायला द्यायचे, आमची झोपण्याची व्यवस्था करायचे. खरं पाहिलं तर त्यांची अवस्था इतकी हालाखीची असायची की त्यांना स्वतःला खायला अन्न मिळेल की नाही याची शाश्वती

नसायची. मात्र नर्मदा मैयाची सेवा समजून त्यांनी आमची खूप सेवा केली. एक प्रसंग सांगते. आम्ही अशाच एका गावात आल्यावर आम्हाला एका कुटुंबाने घरी बोलावलं. घरातली ती स्त्री शेतातून काम करून आली होती, तरीही त्यांनी आमच्यासाठी स्वयंपाक केला. स्वतःला न ठेवता आम्हाला खायला दिलं, अर्थातच आम्हाला कळल्यावर आम्ही सर्वांनी मिळून ते खाल्लं. नंतर आम्ही झोपल्यावर ती स्त्री माझे पाय दाबू लागली, मी तिला तसं करण्यापासून अडवल्यावर ती म्हणाली, “आप इतनी दूर से सायकल पर परिक्रमा कर रहे हो तो आपके पैरो में दर्द हो रहा होगा ना, इसलिए..” हे एक उदाहरण झालं, पण त्या प्रवासात आम्हाला अशी अनेक चांगली माणसं भेटली.

सायकलवर इतका प्रवास केल्यानंतर सायकलचे फायदे आणि तोटे तुम्हाला काय वाटतात?

खरं सांगायचं तर तोटे नाहीच आहेत. सर्व फायदेच आहेत. आपली शारीरिक क्षमता, मानसिक क्षमता, पर्यावरण या सगळ्याच गोष्टी यातून साध्य होतात. त्यामुळे मला वाटत नाही काही तोटे आहेत म्हणून.

आज इतक्या वाढलेल्या शहरात रोज सायकल चालवणे खरंच शक्य आहे?

हो, का नाही? मी आताही आठवड्याची भाजी आणण्यासाठी रोज सायकलवरूनच जाते. याशिवाय अनेक कामं मी सायकलवरूनच करते. शहरातही सायकल चालवायला फारशी अडचण आहे असं मला वाटत नाही. उलट मला तर असं वाटतं की आपण गाडीपेक्षा सायकलवर लवकर पोहोचतो. व्यवस्थित हेल्मेट घालून, योग्य ती काळजी घेऊन जर सायकल चालवली तर शहरातही ती चालविणे फार अवघड आहे असं मला वाटत नाही.

श्रध्दा कोळेकर

शशिधर भावे

हिमालय प्रवास

एक आनंददायी अनुभव

सारा हिमालयच
ठिसूळ असल्याने
दरडी कोसळत
राहणारच. त्यामुळे
वरील प्रवास
धोक्याचा,
चित्तथरारक तर
खराच पण अवश्य
करावा असा आहे.

‘पदभ्रमण’ हा असा एक विषय आहे की, तो लहानांपासून थोरांपर्यंत कोणालाही करता येतो. यात अनेक गोष्टी साधल्या जातात. स्वतःला सुस्थितीत ठेवण्यासाठी व्यायाम, शारिरीक क्षमता तपासून पाहण्याची संधी, नवीन ओळखी, जुन्या मित्रांबरोबर प्रवास करण्याचा आनंद अशा किती गोष्टी सांगू? प्रवासात अनेक जागा पाहणे, निरनिराळ्या प्रदेशातील चालीरीतींची माहिती घेणे, खानपानाच्या पद्धतींचा अनुभव घेणे, वेगळा निसर्ग, वेगवेगळे पक्षी डोळ्यात व कॅमेऱ्यात भरून घेणे अशी ही यादी करू तेवढी लांबतच जाईल. सगळ्यात एक गोष्ट मात्र नक्की की, ट्रेकला जाऊन आल्यावर तुमचा उत्साह वाढलेला असतो, तब्येत सुधारलेली असते.

आता ट्रेक करायचा म्हणजे त्याच्या पूर्वतयारीलाही तितकेच महत्त्व द्यायला हवे.

आधी आपल्या स्वतःच्या मनाची तयारी करायला हवी. आपली शारीरिक क्षमता पाहण्यासाठी व वाढवण्यासाठी न थकता किमान ८-१० किलोमीटर चालण्याचा सराव करणे, सिंगडावर अथवा जवळच्या टेकडीवर न चुकता चढणे, उतरणे वगैरेची सवय करावी. झटपट हालचाल करता यावी म्हणून शरीर लवचीक राहण्याचे व्यायाम करावेत. याच्या जोडीला पाठीवर किती ओझे घेऊन आपण ५-१० किलोमीटर सलग चालू शकतो हेही तपासायला हवे. पायातले बूट नवे असले तर ते रोज घालून कुठे लागत नाहीत ना, याची खात्री करायला हवी. या भागात जायचे ठरवू तेथील हवामानाला योग्य असे कपडे बरोबर असावेत. आपला पासपोर्ट, ओळखीचे-पत्त्याचे पुरावे, पासपोर्ट आकाराची काही छायाचित्रे, आवश्यक संपर्काचे क्रमांक, आपण या भागात जातो, त्या भागातील ओळखीच्या लोकांचे पत्ते वगैरे बरोबर असावेत. एटीएमची सोय झाल्यामुळे आता जवळ रोख रक्कम फारशी बाळगायला लागत नाही. आपल्याच देशाच्या काही भागात जाण्यासाठी आपल्याला 'इनर लाईन परमिट' घ्यावे लागते. आपण आयोजित केलेल्या ट्रेक ग्रुपबरोबर जाणार असलो तर ते सर्व या

गोष्टींची यादीच आपल्याला देतात. सामान उचलायला पोर्टरही मिळू शकतात. स्वतंत्रपणे जायचे ठरवले तर काय काय गोष्टींची काळाजी घ्यायला हवी याची झलक वर दिली आहे. तुमच्या कार्यक्रमाला 'इंडिया माउंटेनिअरिंग फाउंडेशन'ची मान्यता असल्यास स्पेशल लिव्ह तसेच तातडीच्या वेळी मदत जास्त चांगली मिळू शकते. तेथे मिळणाऱ्या मार्गदर्शकांचा पदभ्रमणातील अनुभव, त्वरेने निर्णय घेण्याची क्षमता यावरही तुमचा प्रवास सुखकर होणे अवलंबून असते.

आदिकैलास, पार्वती सरोवर तसेच ँपर्वत हीं स्थाने भारतात आहेत. पण हा भाग संरक्षित हद्दीत असल्याने पिठोरगाडच्या जिल्हाधिकार्यांकडून तेथे जाण्यासाठी आवश्यक तो परवाना (इनर लाईन परमिट) घ्यावा लागतो. त्यासाठी पिठोरगाड जिल्हाधिकारी कार्यालयात अर्ज मिळतो. त्यासोबत आपण जेथे राहतो तेथील पोलीस व्हेरिफिकेशन रिपोर्ट, अति उंच प्रदेशात जाण्याची शारीरिक क्षमता असल्याचा डॉक्टरचा दाखला आणि पासपोर्ट आकाराचे तीन फोटो द्यावे लागतात. कुमाऊ मंडल विकास निगम ही सहल आयोजित करते.

या प्रवासाला निघताना साधारणपणे पुढील सूचना

दिल्या जातात. चालताना रस्त्याकडे लक्ष देऊन चाला. जोडीने चालू नका. दरीकडे पाठ करून उभे राहू नका. विश्रांती घेतानाही दरीकडे पाठ करून बसू नका. निसर्ग पाहताना थांबून पहा. वरून दगड माती घसरत असल्यास चटकन मागे किंवा पुढे जा, वरून दगड येत असल्यास डोंगराच्या कडेला चिकटून उभे राहा. समोरून किंवा मागून येणाऱ्या खेचरांना वाट देताना डोंगराकडे पाठ करून डोंगराला चिकटून उभे राहा. धोक्याच्या, खचलेल्या रस्त्यांच्या ठिकाणी अनुभवी स्थानिक लोकांचे साहाय्य घ्या. ओढे पार करताना पाणी फार थंड व प्रचंड ओढ असलेले असते किंवा खाली निसरडे असते. अशा वेळी पाऊल जमिनीलगत सरपटत न्या. उचलून कधीच टाकू नका. पुढचा पाय पक्का रोवला गेल्यावरच मागचा पाय उचला. बर्फ किंवा पाण्याने ओले झालेले मोजे पायात जास्त वेळ ठेवू नका. चिलब्लेड्स किंवा फ्रॉस्ट ब्राइट्स होऊन बोटे सडतात व तोडण्यापर्यंत मजल जाऊ शकते. ओल्या बुटात वर्तमापत्राची रद्दी भरून ठेवल्यास ते लवकर कोरडे होतात.

ॐ पर्वत व छोटा कैलास किंवा कैलास मानस या दोन्ही यात्रापैकी कोठेही जायचे असेल तरी धारचुला येथूनच सुरुवात करावी लागते. कैलास मानसला आता नेपाळमधूनही जाता येते. येथे कुमाऊ मंडल विकास निगमचे फार मोठे निवासस्थान आहे. ॐ पर्वत व छोटा कैलास या यात्रेचे आम्ही गेलो तेव्हा दोन मार्ग होते. पहिला मार्ग- धारचुला ते तवाघाट बस किंवा जीपने जाऊन तेथून पुढे पायी -पांगू-सिरखा-गाला-मालपा-बुदी-गुंजी. पुढे कालापानीहून नाभीडांगला जाऊन ॐ पर्वताचे दर्शन घेता येते. कैलास-मानसचे यात्रेकरू येथून ७ किलोमीटरवरील लिपू खिंडीपर्यंत जाऊन तिबेटचे हद्दीत प्रवेशतात. आपण गुंजीला परत येऊन कुट्टीवरून जॉर्लिंगकांगला जातो. येथे छोटा कैलास व पार्वती सरोवराचे दर्शन होते. या मार्गाने २६० किलोमीटर चालावे लागते. व पुणे ते पुणे ३० दिवस लागतात.

दुसऱ्या मार्गाने धारचुला येथून बसने न्यू-सोबला गावापर्यंत जावे लागते. तेथून दारमा घाटीतून सोबला, दर, सेलाघाट, नागर्लिंग, बोरलिंग, दातू, दरतूरून विदांगला येणे. येथे सीमा सुरक्षा दलाची चौकी आहे. येथून ५४८६ मीटर उंचा वरील शिनला खिंडीत जावे लागते. शिनला खिंडीत जाताना खड्या चढाचा खडतर प्रवास आहे. तेथे विरळ हवामानाचा त्रास होऊ शकतो. तसेच हवामान अनुकूल नसल्यास फारच हालही होऊ शकतात. मात्र येथून आदिकैलासच्या बर्फाच्छादित शिखराचे अगदी जवळून दर्शन होते. तेथून पहिल्या मार्गाने तवाघाटला आलो तर आपण आदिकैलासची पूर्ण परिक्रमा करतो. कुमाऊ मंडल विकास निगम या परिक्रमेचे आयोजन करित नाही पण दारमा कैलास सेवा समिती, दारमा मुकुंद बोटी, पिठोरागड पिन- २६२५०२, हे परिक्रमा यात्रेची सोय करतात. तसेच मेरू-माउंटन एक्स्पिडिशन अँड रेस्क्यू यूनिट, पो.बॉक्स क्र.२, हेड पोस्ट ऑफिस, पिठोरागड. हेही दोनही यात्रांची सोय करतात. या मार्गाने फक्त १६० किलोमीटर चालावे लागते व पुणे ते पुणे २४ दिवस लागतात.

आमचा १९ जणांचा गट (१३ पुरुष व ६ स्त्रिया) २५ जुलै १९९८ ला छोटा कैलास व ॐपर्वत या पदभ्रमणाला गेला होता. आम्ही आग्नापर्यंत रेल्वेने व पुढे बसने प्रवास करून पिठोरागडला गेलो. तेथील मेरू मांटा एक्स्पिडिशन अँड रेस्क्यू यूनिट या संस्थेवर पुढील प्रवासाची सर्व जबाबदारी सोपविली होती. आम्ही पिठोरागडला पोचलो तेव्हा त्यांचे लोक आमची वाटच पाहत होते. तेथून त्यांनी आम्हाला धारचुलाला नेले. पुढील प्रवास अडचणींचा पण आनंददायक होता.

परत येतानाच्या प्रसंग. सकाळी धारचुलाला निघालो. थोड्याच वेळात राजू गाईडने मागून येऊन सांगितलें की मालपा कॅम्पसमोरील ३००० फुटांचा कडा रात्री ३ वाजता कॅम्पवर व नदीत कोसळला. पाणी मागे

फुगले आणि मालपाच्या तळावरील सर्व कर्मचारी, बाराव्या तुकडीचे साठ यात्री, त्यांचे बरोबरचे पोर्टर्स, घोडेवाले, त्यांचे घोडे वगैरे सर्वजण तसेच पुला-अलीकडील गावातील सर्वजण अशी १५०/२०० माणसे मृत्युमुखी पडली. कानावर विश्वासच बसेना. कदाचित आमचाच नंबर लागायचा होता. पण आपल्याकडून देवाला काही काम करू घ्यायचे आहे म्हणून त्याने आपल्याला वाचवले हे समजून देवाचे आभार मानले. तवाघाटला पोचलो तर आयटीबीपीचे लोक सुटकेचे सामान घेऊन निघायच्या तयारीतच होते. मालपाहून निघताना तेथील प्रमुख जलाल यांना भेटून निघालो होतो. ही त्यांची शेवटचीच भेट होती हे कुणाला माहिती होते? चिखलाचे २ धबधबे, २/३ भूस्खले पार करून जिपने धारचुलाला आलो. टी.व्ही.वरच्या बातमीने पुण्यात सगळे काळजीतच होते. पुण्याला फोनही लागत नव्हते. त्यामुळे काळजी वाढत होती. शेवटी फोन करून आम्ही सुखरूप आहोत असे सांगितले. एकमेकांचा आवाज ऐकून दोघेही रडत होतो.. तेथून जीपने पिठोरगडला आलो. मालपाची बातमी आणि आमचा काहीच फोन नाही, म्हणून मेरूचे तेथील लोक रेस्क्यू पार्टी घेऊन निघण्याच्या तयारीतच होते. भेटीनंतर सर्वांचेच डोळे पाणावले. आम्ही ज्या जागी झोपलो होतो, त्या जागी पाच मजली इमारतीइतका मोठा ढिगारा पडला आहे. मालपाचे नामोनिशाणही उरले नाही.

एक दिवस पिठोरगडमधेच काढला. सततचा पाऊस, भूस्खलनाने रस्ते बंद होण्याच्या बातम्या यामुळे बसने नैनीतालला आलो. तेथेही नैनीताल शेजारी भूस्खलन झाले होतेच. एक दिवस तेथे राहून दुसरे दिवशी दुपारी काठगोदामला आलो. तेराव्या तुकडीतील लोक डीडिहाटहून परत फिरले होते. त्यापैकी इंदोरचे श्री.विनोद मुळे भेटले. ते म्हणाले की, मी बाराव्या तुकडीत होतो. प्रोतिमा बेदींनी हट्ट धरल्यामुळे त्यांना त्या

तुकडीत घालून माझी तुकडी बदलली. मला त्यावेळी खूप राग आला होता पण देवाची करणी म्हणून मी वाचलो. त्यांचे अभिनंदन करून पहाटे दिल्ली व दुसरे दिवशी सायंकाळी पुण्याला पोचलो.

येथील प्रवासात काही गोष्टी जाणवल्या. या भागात काम करणारे कुमाऊ मंडल विकास निगम, सार्वजनिक बांधकाम विभाग किंवा आयटीबीपीच्या लोकांचा विमा फारच कमी असतो. तसेच रस्ता दुरुस्ती करणाऱ्या लोकांचा विमा नसतोच. त्यांना विम्याचे भरपूर संरक्षण मिळायला हवे. मालपा कॅम्पची जागा लामरी जवळील मैदानात तर गाला कॅम्पची जागा गाला गावा अलीकडे मोठे मैदान आहे तेथे हलविल्यास सोयीचे होईल का ते पाहावे. सध्याची वायरलेस व्यवस्था फक्त आयटीबीपी व पीडब्ल्यूडीचीच आहे. कुमाऊ निगमची वायरलेस व्यवस्था स्वतंत्र असली तर जास्त सोयीची होईल. पिठोरगड व मुनिसियारी हे बेसकॅम्प असल्याने पिठोरगडचा विमानतळ अद्ययावत केला तर त्या भागातील पर्यटकाला जास्त वाव मिळेल. येथील निसर्गापुढे कोणताही तर्क टिकत नाही. कोणत्याही मोजपट्ट्या लावता येत नाहीत. सारा हिमालयच ठिसूळ असल्याने दरडी कोसळत राहणारच. त्यामुळे वरील प्रवास धोक्याचा, चित्तथरारक तर खराच पण अवश्य करावा असा आहे. आपल्या मनाची तयारी असली की आपण काहीही करू शकतो. मात्र दैवी आपत्ती किंवा निसर्गप्रकोप आपल्या हातात नाही हे खरेच.

••

शिक्षणपरिवर्तनाचा किमान कार्यक्रम

- या किमान गोष्टी अशा असल्या पाहिजेत की ज्यातून काही एक किमान पातळीवरचा पण मूलभूत बदल शाळांमध्ये निदान पाच वर्षांच्या अवधीत, दृश्य स्वरूपात घडून आलेला असेल.
- हा घडून आलेला किमान बदल असा असेल की, त्यातून रचनावादी शिक्षणपरिवर्तनाची निश्चित स्वरूपात नांदी होईल.
- हा किमान बदल असाही असेल की त्यातून परिवर्तनाची पुढील वाट आपसुकपणे चालूच राहिल.
- हा किमान बदल असाही असेल की, पाच वर्षांनंतर मूळ प्रकल्प थांबविला तरी तोवर झालेल्या मूलभूत बदलांची वजावट होणार नाही.
- हा किमान बदल इतका प्रभावी असेल की त्यातून चक्राकार गतीने, आणि अधिक वेगाने परिवर्तनाची वाट चोखाळली जाईल.
- या किमान कार्यक्रमातून, शिक्षकांबाबत त्यांची
  - मानसिकता बदललेली असेल,
  - त्यांना मुलांच्या शिकण्याची नैसर्गिकता नीट समजलेली असेल,
  - शिकविण्याची नवी कौशल्ये अंगवळणी पडलेली असतील,
  - शैक्षणिक साधने व साहित्य यांचा वापर नित्याचा झालेला असेल; त्यांची हे सुचण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली असेल.
  - पालकांना व अन्य समाजाला नवे शिक्षण पटवून देण्याची क्षमता कौशल्ये अंगीकारली असतील.
- हा किमान कार्यक्रम मुख्यतः पुढील गोष्टींवर आधारलेला असेल.
- १. रचनावादी शिक्षणपद्धतीची आव्हाने पेलण्याची मानसिकता संस्थाचालक, पालक व शिक्षक यांच्यात वृद्धिंगत होणे.
- २. सर्व विद्यार्थ्यांना, नव्या पद्धतीने शिकण्याच्या पुरेशा संधी व साधने उपलब्ध होणे.
- ३. वर्गरचना, शाळेतील व्यवस्था व इतर आनुषंगिक गोष्टी रचनावादाच्या अंगाने बदलल्या जाणे.
- ४. शिक्षकांना आवश्यक ते ज्ञान व कौशल्ये प्राप्त होणे.
- या किमान कार्यक्रमांतर्गत पुढील संसाधनांचा वापर केला जाईल.

- वयोमानानुसार असणारे ग्राममंगलचे शैक्षणिक साधनसंच.
- प्रत्येक इयत्तेचे ग्राममंगलने तयार केलेले विषयवार विकासपथ व त्यांमधील साहित्य.
- वर्गांतर्गत, शालांतर्गत व शालाबाह्य उपक्रम.
- वाचनसाहित्य, वाचनालय.
- वर्ग शिक्षणात प्रामुख्याने पुढील पद्धतींचा वापर होईल.
- स्वयंअध्ययन पद्धती
- प्रकल्प पद्धती
- सहकारी शिक्षणपद्धती
- मानसचित्र पद्धती
- साधनाधारित शिक्षणपद्धती
- स्वयंशोधपद्धती
- समाजाधारित शिक्षणपद्धती
- बहुविध बुद्धिमत्ता वापरपद्धती
- साकलिक शिक्षणपद्धती

या व अन्य ज्या काही पद्धतींचा गरजांनुसार वापर केला जाईल त्या सर्व प्रामुख्याने 'मेंदू आधारित' अशा शिक्षणपद्धती असतील.

- प्रत्यक्षपणे या किमान कार्यक्रमाची घटकवार आखणी, त्याचे वेळापत्रक, वार्षिक-मासिक विभागणी, इत्यादी. ग्राममंगल संस्था १ जून २०१३ पासून सुरू होईल.
- यासाठी आवश्यक प्रारंभिक प्रशिक्षणे पूर्ण केली जातील. किमान आवश्यक तो रचना-व्यवस्था बदल शाळांमधून आणला जाईल.
- प्रत्यक्ष कार्यक्रमाची वर्गामधील अंमलबजावणी ११ जून २०१३ पासून केली जाईल.
- या कार्यक्रमात महाराष्ट्राच्या विविध भागातील एकूण १२ शाळा सहभागी होत आहेत.
- साधारण कोल्हापूर, पुणे, परभणी, अहमदनगर आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील या शाळा आहेत. कोणत्याही मराठी माध्यमाच्या शाळेस शास्त्रशुद्ध शिक्षणपद्धती आणि ज्ञानरचनावेद म्हणजे काय? हे समजून घेण्याच्या दृष्टीने या कार्यक्रमात सहभागी व्हावयाचे असेल तर पुढील पत्त्यावर संपर्क साधावा.

संपर्क : - ग्राममंगल, गांधी भवन परिसर, पुणे अंध मुलींच्या शाळेशेजारी, कोथरूड पुणे - ३८

फोन : - ०२०-२५३८६६८७

रचनावादी दृष्टिकोनातून मुलांच्या शिकण्याच्या अंगाने,
त्यांना आवश्यक ते अनुभव देण्याची ताकद
विद्यार्थ्यांनि एकट्याने किंवा गटाने केलेल्या
प्रकल्प पद्धतीत आहे. ही पद्धत कशी विकसित
करता येते, करावी हे ग्राममंगलच्या दृष्टिकोनातून
सांगणारी पुस्तिका

प्रकल्प पद्धती

लेखक

अदिती नातू

ग्राममंगल प्रकाशन

संपर्क : ०२०-२५३८६६८७

देणगी मूल्य : १०० रुपये

विश्ववृत्त

गुगल अँड्रॉइडच्या प्रमुखपदी सुंदर पिचाई

तमिळनाडू येथे जन्मलेल्या व आयआयटी खरगपूरचे माजी विद्यार्थी असलेल्या भारतीय वंशाच्या सुंदर पिचाई यांनी नुकतीच गुगल अँड्रॉइड या इंटरनेट जगातील एका शक्तीशाली कंपनीच्या गुगल या विभागाच्या प्रमुखपदाची जबाबदारी स्वीकारली. क्रोम व अँप्स या दोन विभागाची जबाबदारीही पिचाई यांच्याकडे आहे. वेगवान, साधे व सुरक्षित असे गुगल क्रोम ब्राउजर पिचाई यांनीच विकसित केले आहे. याशिवाय गुगल ड्राइव्ह या नव्या संकल्पनेतही त्यांचा मोठा वाटा होता. जी मेलस व गुगल मॅप्स या अँप्सच्या निर्मितीतही त्यांचे मोलाचे योगदान होते. इंटरनेट जगातील एका नामवंत कंपनीत भारतीय व्यक्तीला पहिल्यांदाच हा मान मिळत आहे. सुंदर पिचाई यांचे यश कौतुकास्पदच आहे.

न्यूझीलंड शिक्षणसंस्थेतर्फे 'एज्युकेशन फेअर'

परदेशातील अनेक शिक्षणसंस्थांनी आता भारतातील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी विविध योजना निर्माण केल्या आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून न्यूझीलंड येथील 'एज्युकेशन न्यूझीलंड' फोरमने पुणे येथे 'एज्युकेशन फेअर'चे आयोजन केले होते. यामध्ये देशातील अभियांत्रिकी व्यवस्थापन, मल्टीमीडिया, बायोटेक्नॉलॉजी अशा विषयावरील शिक्षणसंस्थांनी सहभाग नोंदवला. या फोरमचे प्रमुख ग्रँट मॅकफर्सन यांनी अशा प्रयत्नांमुळे भारत व न्यूझीलंडमधील शैक्षणिक संबंध दृढ होतील असा विश्वास नोंदवला. पुढे ते म्हणाले, "न्यूझीलंडमध्ये आम्ही अनेक नवे अभ्यासक्रम चालवत आहोत. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध होत आहेत. त्याला भारतीय विद्यार्थ्यांचा उत्तम प्रतिसाद मिळत आहे. त्याच अनुषंगाने आम्ही जास्त लक्ष केंद्रित करित आहोत. यापूर्वी दिल्ली, बंगळूरु, चेन्नई, कोचिन येथील मेळाव्यांनाही चांगला प्रतिसाद मिळाल्यामुळे आमच्या भारतीय विद्यार्थ्यांविषयीच्या प्रतिसादाविषयी अपेक्षा उंचावल्या आहेत." विद्यार्थ्यांनी याही मेळाव्याला चांगला प्रतिसाद दिल्याचे चित्र आहे.

बाली येथे HLP ची सभा

United Nations च्या High Level Panel (HLP) ची चौथी सभा २५ ते २७ मार्चला इंडोनेशियातील बाली इथे झाली. त्यात (EI) नं दर्जेदार शिक्षणाची बाजू प्रभावीपणे मांडली. ही सभा म्हणजे नवीन, २०१५ नंतरच्या शैक्षणिक प्रगतीच्या आराखड्याला आकार देण्याच्या प्रक्रियेतील कळीची घटना आहे असे मानले जाते.

अध्यक्ष सुझान होपगुड म्हणाल्या, "ही प्रक्रिया पारदर्शी आणि सर्वसमावेशक असली पाहिजे आणि त्यात सर्व महत्त्वाचे हितसंबंधी, विशेषतः शिक्षण व्यवसायाचा समावेश असला पाहिजे."

शिक्षणाचा प्रसार करण्यात शिक्षणाधिकाऱ्यांची प्रमुख भूमिका असते. त्यामुळे शैक्षणिक प्रगतीच्या आराखड्यामध्ये त्यांना व्यक्तिशः आणि एकत्रितपणे सामावून घेतलं जायला हवं. Post-2015च्या विषयपत्रिकेतील शिक्षण हा अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा म्हणून कायम आहे.

त्या पुढे म्हणाल्या की, 'शिक्षणात समानता, दर्जा आणि सर्वसमावेशकता आणणं हे शिक्षणाचं नवीन ध्येय आहे. आणि नवीन शिक्षण आराखड्यात शिक्षकाचं मध्यवर्ती स्थान आणि कृतिशील सहभाग असेल.'

सध्या सर्वच जगासमोर आर्थिक, अन्नविषयक आणि हवामानविषयक अशी विविध संकटे आ वासून उभी आहेत. त्याचा प्रगत आणि प्रगतीशील देशांवर परिणाम होत आहे. त्यामुळे आर्थिक प्रगती ह्या एकाच मुद्द्यावर सगळ्यांचं लक्ष केंद्रित झालं आहे. पण या संकटांबरोबरच आरोग्य, स्त्रीपुरुष समानता यासारखी उद्दिष्ट साधणं आणि प्रगतीचा गाडा चालता ठेवण्यामधील शिक्षणाची जी मदत होते ती लक्षात घेऊन सगळ्यांनी मिळून दर्जेदार शिक्षणाचा आग्रह धरणं सगळ्यांच्या दृष्टीनं महत्त्वाचं आहे. असे विविध मुद्दे या सभेत मांडण्यात आले.

राष्ट्रवृत्त

युनेस्कोचा अहवाल प्रसिद्ध -

नवी दिल्ली : २०१५ नंतर विकासासाठीच्या अर्थसाहाय्यात वाढ करण्याविषयी विचार करण्यासाठी बाली इथे झालेल्या परिषदेनंतर युनेस्कोचा अहवाल प्रसिद्ध झाला. तेव्हा शिक्षणासाठी देण्यात येणाऱ्या अर्थसाहाय्याच्या एकचतुर्थांश भाग देणगीदार देशांबाहेर जातच नाहीत हे निदर्शनास आले. जपान, कॅनडा, जर्मनी आणि फ्रान्स हे शिक्षणासाठी सर्वात जास्त मदतनिधी देणारे देश आहेत. पण त्या निधीचा २०% भाग गरीब देशांच्या अत्यावश्यक शैक्षणिक गरजा भागवण्यासाठी वापरला जाण्याऐवजीही या चार देशात प्रगतीशील देशांमधून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी आणि त्यांना दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्त्यांसाठी जात आहे असे या अहवालात म्हटले आहे.

हे पैसे जगातील सर्वात गरीब देशांमधील १३२ मिलियन शाळाबाह्य मुलं आणि युवकांचं भविष्य उजळू शकतील. २०१० साली जपानमध्ये ह्या निधीचा ४०% भाग जपानमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देण्यासाठी वापरला गेला. फ्रान्स, कॅनडा, जर्मनीतही अशीच परिस्थिती आहे. ह्या पैशाचा विनियोग जगभरातील दरिद्री मुलांच्या मदतीसाठी करणं जास्त योग्य ठरलं असतं. प्रगत देशातील विद्यापीठात शिकणाऱ्या एका मुलाच्या शिष्यवृत्तीच्या रकमेतून प्रगतीशील देशांमधील शेकडो मुलांचं पायाभूत शिक्षण होऊ शकेल. कॅनडामधील एका शिष्यवृत्तीच्या रकमेत १८४ नेपाळी, धानातील ५८ किंवा ६९ ग्वाटेमालातील मुलांचं शिक्षण होईल, असे आढळले आहे.

शास्त्रशाखेच्या अभ्यासाकडे विद्यार्थ्यांना वळवण्याची गरज - ए.पी.जे. अब्दुल कलाम हैदराबाद -

विद्यार्थ्यांचा शास्त्रशाखेच्या अभ्यासातील रस कमी झाला आहे. तो पुनरुज्जीवित करण्यासाठी आजच्या शिकवण्याचा पद्धतींना जास्त प्रात्यक्षिक आणि प्रयोगांची जोड देण्याची गरज आहे असं मत हैदराबादमध्ये भरलेल्या राष्ट्रीय परिषदेत तज्ज्ञांकडून व्यक्त करण्यात आलं.

दोन दिवसांच्या या परिषदेचं उद्घाटन करताना ए. पी. जे. अब्दुल कलाम म्हणाले की 'ज्येष्ठ शास्त्रज्ञांनी विद्यार्थ्यांशी सतत संवाद चालू ठेवायला हवा. जिल्हाच्या ठिकाणी, खेड्यांमध्ये

पोचण्यासाठी फिरत्या प्रयोगशाळांची योजना केली पाहिजे. त्यायोगे तिथल्या विद्यार्थ्यांपुढे छोटेछोटे प्रयोग, प्रात्यक्षिक करून दाखवली पाहिजेत. पालकांनी मुलांना कोणती शाखा निवडायची याचं स्वातंत्र्य द्यावं.' त्यांनी या शाखेच्या अभ्यासासाठी असलेल्या राष्ट्रीय संस्थांना आवाहन केले की त्यांनी जास्तीत जास्त (Ph.D) आणि (M.Sc.) शिष्यवृत्तीधारकांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्यांना संशोधनासाठी सर्वतोपरी मदत करावी.

सध्याच्या अभ्यासक्रमाची आखणी अयोग्य पद्धतीनं झालेली आहे त्यामुळे विद्यार्थी शास्त्र शाखेऐवजी इतर, जास्त किफायतशीर व्यवसायांकडे वळतात असं तिथे हजर असलेल्या इतर तज्ज्ञांनी सांगितलं. इंजिनिअरिंगमध्ये पदवी प्राप्त केलेले बहुतांश विद्यार्थी (IT) क्षेत्राकडेच वळतात. इंजिनिअरिंग क्षेत्रात काम करत नाहीत. त्यामुळे देशात अशा संस्थामधील रिक्त पदांची संख्या वाढते आहे.

शास्त्रशाखेचा अभ्यास आणि संशोधन यासाठीची आर्थिक तरतूदही वाढायला हवी असंही आग्रहानं प्रतिपादन केलं गेलं. GDP च्या फक्त 0.९ एवढीच सध्याची गुंतवणूक आहे. जपानमध्ये शाळा व तंत्रज्ञानासाठीची गुंतवणूक ३% आहे.

राष्ट्रस्तरावर या शाखेतील प्रशिक्षित, तज्ज्ञ लोकांची एक गट नेमला जावा. तो गट दहावी-बारावीच्या स्तरावरील गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी पुरस्कृत करतील आणि त्यायोगे त्यांना त्यांच्या क्षेत्रातील नोकरी खात्रीनं मिळेल. प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे नीट लक्ष देता यावं यासाठी १०००० विद्यार्थीसंख्या असलेली चांगली महाविद्यालयं विद्यापीठात रुपांतरित करावीत अशीही सूचना करण्यात आली.

राज्यवृत्त

वंचितांसाठी राज्यसरकारची प्राथमिक शिक्षणाची योजना

स्थानिक स्वराज्य संस्था, शाळा व्यवस्थापन समिती व महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद यांनी संयुक्तरित्या शाळांमार्फत नुकतीच एक शोधमोहीम राबवली होती. त्यात शाळाबाह्य मुलांची संख्या संपूर्ण राज्यात सुमारे दोन लाख इतकी आहे हे लक्षात आले. राज्य सरकारने या मुलांना शिक्षणप्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी संगणकीय पद्धतीने ट्रॅकिंग करण्याचे आदेश प्राथमिक शिक्षण संचालकांना दिले आहेत. त्याअंतर्गत शाळेच्या एक ते पाच किलोमीटर परिसरातील शाळाबाह्य मुलांचा नियमित आढावा घेणे, वयानुरूप वर्गात प्रवेश देऊन आठवीपर्यंत शिकवण्यासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करणे अपेक्षित आहे. राज्य सरकारने तसे आदेश जारी केले आहेत.

शिक्षण मंडळ अभियानाला यश

पुणे महानगरपालिकेने आपल्या शैक्षणिक धोरणात केलेल्या बदलाचा, शिक्षण मंडळ अभियानाचा अतिशय सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. मराठी अभ्यासक्रमाबरोबरच इंग्रजी, सेमी इंग्रजी, ई-लर्निंग असे काही उपक्रम या अभियानाद्वारे राबवले जातात. विनाशुल्क व विनाडिपॉझिट तत्वावरील या उपक्रमामुळे शाळेची पटसंख्या कमालीची वाढली असून, अनेक वर्षांपासूनची विद्यार्थी गळतीही थांबली आहे. पुणे शहरातील इंग्रजी व सेमी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांची संख्या ७५ पेक्षा अधिक असून ई-लर्निंगची सुविधाही सर्व शाळांमध्ये सुरू करण्यात आली आहे. याशिवाय मोफत संगणक, संगीत, इंग्रजी संभाषण प्रशिक्षण, मोफत शैक्षणिक साहित्य व माध्यान्ह भोजनाचाही या उपक्रमात समावेश आहे. स्थानिक नगरसेवकांचे या अभियानाला उत्तम सहकार्य मिळत आहे.

●●

ग्राममंगल प्रशिक्षण

एप्रिल - मे महिना आला की ग्राममंगलच्या बालवाडी आणि प्राथमिक शिक्षकांसाठी व पालकांसाठीच्या प्रशिक्षणाची धामधूम सुरू होते. दि.१५ ते २२ एप्रिल या कालावधीत पुण्यातील बालवाडी प्रशिक्षण वर्ग पूर्ण झाला. त्यानंतर २२ एप्रिलपासून प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण वर्ग सुरू झाला, यातही ३० प्रशिक्षणार्थींचा सहभाग होता. त्याचप्रमाणे ऐना तेथे याच दिवशी बालवाडी प्रशिक्षण वर्गांना सुरूवात झाली.

पुण्यात दि. १५ एप्रिल ते २२ एप्रिल या कालावधीत संपन्न झालेल्या बालवाडी प्रशिक्षणात २५ प्रशिक्षणार्थी उपस्थित होते, काही निवडक प्रतिक्रिया वाचकांसाठी -

● **नीता शेंडे :-** एक व्यक्ती म्हणून आपल्याला अनेक विषयांचे ज्ञान वयाच्या एका विशिष्ट टप्प्यापर्यंत अवगत झालेले असते पण पालक झाल्यानंतर या ज्ञानाचा रोजच्या जीवनातला उपयोग संपतो, पालकत्वाच्या भूमिकेत आपली अवस्था अतिशय गोंधळलेली असते. या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे माझी ही गोंधळलेली अवस्था संपली, पालकत्वाची जबाबदारी ओझं न वाटता माझाही आई म्हणून एक आनंददायी प्रवास सुरू झाला आहे, माझाही विकास झाला आहे. खूपच समृद्ध, शांत आणि समाधानी अशी एक भावना या ८ दिवसात निर्माण झाली आहे.

● **अनुष्का माने :-** सर्व प्रशिक्षकांची वाणी अतिशय मधुर होती. त्यांचा उत्साह, आत्मविश्वास, ज्ञान आणि ओघवती वाणी या सर्वच गोष्टी खूप खूप भावल्या. या कालावधीत मुलांच्या केवळ अभ्यासाबाबत माहिती किंवा शास्त्रशुद्ध ज्ञान मिळाले इतकेच नाही तर रोज मुलांसोबत कसे वागावे, त्यांचा आत्मविश्वास न खचू देता, त्यांचे मानसशास्त्र सांभाळून त्यांच्याशी कसे वागावे याबाबतही मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले.

● **अस्मिता नातू :-** मूल भाषा कशी शिकतं, खेळाच्या माध्यमातून सहजपणे गणिताचा अभ्यास मुल कशी करतात, घरातल्या अनेक वस्तू वापरून मुलं जीवनातले अनेक जीवनव्यवहार कसे शिकू शकतात, यातून मुलाला घरातही किती छान विविध उपक्रमात गुंतवून ठेवता येते, एक ना अनेक गोष्टी या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून समजल्या. एकूणच मूल समजून घेण्याचे आनंददायी शास्त्रशुद्ध शिक्षण या काळात मला मिळाले. मी जे कधीच शिकले नव्हते ते या आठ दिवसात शिकले असे मला वाटते.

● **मिलिंद बडकुंद्री :-** या प्रशिक्षणातील प्रत्येक गोष्ट उत्कृष्ट होती. अत्यंत साध्या, सोप्या आणि सहज भाषेत झालेले हे प्रशिक्षण मनाला भावले. असे विचार सर्वांपर्यंत पोहचाले असे मनापासून वाटले.

● **मुग्धा मुळ्ये :-** या प्रशिक्षणात सर्व शंकाचे निरसन झाले. सर्व व्यक्तींना त्यांच्या विषयात सखोल ज्ञान होते. माझ्या विचारसरणीशी मिळता जुळता विचार करणारी मंडळी इथे भेटल्यामुळे मला अतिशय समाधान वाटले. मुलांशी वागण्यात एकदम बदल झाला. पूर्वीचा मुलं वाढवताना येणारा ताण या प्रशिक्षणातील तर्कशुद्ध विचारांमुळे खूप कमी झाला.

● **श्वेता राठी :-** मुलांच्या पातळीवर जाऊन विचार करायचा म्हणजे नेमके काय करायचे? या प्रश्नाबाबत खूपच स्पष्टता आली. मुलासारखा विचार करायला मी इथे शिकले. माझा अहंपणा पण या प्रशिक्षणामुळे कमी झाला. केवळ मुलांसोबत कसे वागावे इतकेच समजले असे नाही; तर आपल्या व्यक्तिमत्व विकासासाठीही हे प्रशिक्षण मोलाचे वाटले.

● **अदिती केसकर :-** मुलांच्या मेंदूचा विकास कसा होतो, त्याप्रमाणे त्याचे शिक्षणाचे टप्पे कसे बदलतात, आणि त्याप्रमाणे मुलाचा विकास कसा होतो या सर्व बाबींची स्वच्छ, शास्त्रशुद्ध ज्ञान यात मिळाले. मुलाचा मन, मेंदू आणि मनगट बळकट करण्याचे काम ग्राममंगलच्या शिक्षणपद्धतीतून कसे घडते हे समजले. मुलांच्या शिक्षणाबरोबर पालकांचेही आनंददायी प्रशिक्षण इथे घडले. खूप मजा आली. प्रत्येक तासानंतर ज्ञान मिळाल्याचा आनंद मिळत होता.

अशा अनेक प्रतिक्रिया उत्स्फूर्तपणे प्रशिक्षणार्थीनी ग्राममंगलकडे नोंदवल्या. आठ दिवस कसे संपले ते कळलेही नाही, रोज प्रशिक्षणाला येताना आज नवीन काय ऐकायला मिळणार याची उत्सुकता असे.....असे साधारण सर्वांनाच वाटत होते.

मंगला पवार

ग्राममंगल प्रशिक्षणाचा अनुभव

मुलांना मी मराठी शब्द सांगितला ते त्यांच्या भाषेतील शब्द मला सांगू लागले. स्वतःच्या भाषेतील शब्द ताई, मुले ऐकतायत याचा भारी आनंद त्यांना झाला होता.

ग्राममंगल या संस्थेतर्फे दरवर्षी बालवाडीसाठी तसेच प्राथमिक म्हणजे इयत्ता पहिली ते सातवीसाठी प्रशिक्षण दिले जाते. तज्ज्ञ व अनुभवी प्रशिक्षक तसेच 'बालकेंद्री' ग्राममंगल शिक्षणपद्धती हे या प्रशिक्षणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असते. भाषा, गणित, इतिहास, भूगोल, परिसर अभ्यास, प्रकल्पपद्धती या विषयांवर यामध्ये परिपूर्ण मार्गदर्शन मिळते.

मी या प्रशिक्षणात सहभागी झाले होते. भाषा विषयाचे मार्गदर्शन करताना 'मुलांना शब्दपद्धतीनेच वाचन करायला शिकवा' असे सांगितले गेले. कारण शब्दांना अर्थ असतो, अर्थ असलेले, ऐकलेले शब्द असले तर आकलनासाठी त्यांचा अधिक चांगला उपयोग होतो. मुलांनी याच शब्दांचा वापर वाचनासाठी केला तर वाचन अधिक परिणामकारक होते असे या प्रशिक्षणात सांगितले होते. मी याचा उपयोग मुलांना शिकवताना करायचे असे ठरवले होते.

यावर्षी माझ्याकडे इयत्ता पहिलीचा वर्ग होता. इ. शलीच्या वर्गासाठी अगदी सहज एक उपक्रम घेतला. आ आवाजाने सुरू होणारे शब्द सांगा. आग, आरती, आभाळ, आजी, मुलांनी शब्द सांगायला सुरुवात केली. एका मुलीने 'आभा' शब्द सांगितला. मुलं विचार करून शब्द सांगत होती. 'आभा' शब्द कुठं ऐकला म्हणताच, 'ताई सिरिअलमध्ये' असं उत्तर चटकन मिळालं. ब आवाजाने सुरू होणारे शब्द सांगा म्हणताच बशी, बकरी, बाबू (या नावाचा मुलगा वर्गात आहे) बाग, असे शब्द मुलांनी सांगितले. एका मुलाने बुआ शब्द सांगितला. मी म्हणाले हा शब्द मी ऐकलेला नाही. यावर तो म्हणाला 'ताई हा शब्द मी ऐकलेला आहे. आम्ही भाताला बुआ म्हणतो.' भटक्या विमुक्त जमातीतील काही मुले वर्गात आहे. त्यांच्याही बोलीभाषेची ओळख करून घ्यावी असा विचार माझ्या डोक्यात आला. अन् मुलांना मी मराठी शब्द सांगितला ते त्यांच्या भाषेतील शब्द मला सांगू लागले. स्वतःच्या भाषेतील शब्द ताई, मुले ऐकतायत याचा भारी आनंद त्यांना झाला होता.

भात-बुआ, नाक - मुकू, हात - शैलू, डोळे - कळलू, दात - पंडलू, केस - येडंके, दूध - पालू, झाड - शेडू, पाणी - लिलू, घर - इलू

असे कितीतरी शब्द ते सांगत व आनंदी होत.

ग्राममंगल प्रशिक्षणात झालेल्या अक्षरांतून 'नवीन शब्द' (दोन अक्षरी, तीन अक्षरी) कसे तयार करावे हे सांगितले.

आ, अ, न, स, क, म, ल, ब, द, ग, व, त, झ, र, घ, च, प, ज, य, ट, ठ, ड अशी अक्षरे मुले शब्दांतून स्वतः शिकली त्यासाठी त्यांनी खालील साचे तयार केले.

(कानायुक्त शब्दांसाठी) - सुरुवातीचा साचा

नाव	सात	काप	माळ	बाळ	दात	गार	वार	तार
झाड	राग	घार	चाक	पाठ	जाड	टाळ	ढाल	डाव

(फक्त पहिल्या अक्षराला काना) - दुसरा साचा

नाक	-	कान	दाब	-	बाग
कान	-	नाव	बाद	-	दात
सात	-	ताप	झाड	-	डाव
ताप	-	पाच	घार	-	राम
पाच	-	चाक	जाड	-	डाग
काम	-	मार	वजा	-	जाड

राग - गाव पाट - टाळ
गाव - वार वाढ - ढाल

तीन अक्षरी - तिसरा साचा

कावळा गवार माकड बाजार पापड ताकद घागर चादर पातळ
गाजर वादळ यासारख्या शब्दांचे साचे तयार केले.

या शब्दांसाठी वेलांटीयुक्त साचे

पहिल्या अक्षराला वेलांटी असणारे शब्द (न्हस्व)

किरण खिसा गिरिजा चिमा जिना झिमझिम निळा दिवस
जिराफ टिळा ठिपका तिखट धिटाई बिया पिवळा फिका

शेवटच्या अक्षराला वेलांटी असणारे शब्द

आजी ताजी भाजी वाटी काळी गाडी आरती काकडी
फणी कढी उसळी पाटी यासारखे शब्द.

पहिल्या अक्षराला दीर्घ वेलांटी असणारे शब्द

नीळ सीमा कीड मीठ बीळ दीपक गीता वीट तीन
झीज रीळ झीज ढील टीका ठीक जीव खीर पीक
फीत पीठ सीमा सीता यासारखे शब्द

मधल्या अक्षराला वेलांटी असणारे शब्द

बहीण वडील कठीण जमीन बारीक मागील नवीन माहीत कविता
गरीब चाळीस तारीख पहिला पाटील यासारखे शब्द.

पहिल्या व शेवटच्या अक्षराला वेलांटी असणारे शब्द

चिमणी खिचडी खिडकी गिरकी फिरकी टिकली दिवाळी पिवळी
पितळी हिरवी मिठाई किसणी गिरणी मिरची ठिकरी

याप्रमाणे बरेचसे शब्द साचे तयार केल्यामुळे मुलांना वेगवेगळ्या प्रकारचे बरेचसे शब्द वाचायला मिळाले. वाचन सरावाबरोबरच शब्द संपत्तीतही भर पडली. शिवाय हे साचे तयार करताना मला व मुलांनाही बरीच शोधाशोध करावी लागली. हे सगळे शिक्षण प्रत्यक्ष व आनंददायी ठरले. मुलांना व मलाही शब्दांचे साचे तयार करण्याचा एक नाद लागला. त्या अनुषंगाने मुलांना शुद्धलेखनाचीही ओळख झाली. मुलांना मिळालेले हे ज्ञान त्यांना पुढील आयुष्यातही उपयोगी पडेल याची खात्री वाटते.

••

■
प्रसाद सावंत

आनंददायी शिक्षणाच्या नव्या वाटा शोधणारे 'शिक्षणाचा जोगवा'

बदलती सामाजिक परिस्थिती पण पूर्वापार चालत आलेली तीच बुरसटलेली विचारसरणी, शिक्षणाचे वाढते व्यापारीकरण आणि यातून सामान्य वर्गाची होणारी फरफट, चुकलेला निर्णय आणि भरकटलेल्या दिशा अशा अनेक समस्यांवर भाष्य करणारे आणि आनंददायी अर्थपूर्ण शिक्षणाच्या नव्या दिशा दाखविणारे 'शिक्षणाचा जोगवा' हे पथनाट्य कोल्हापूरच्या बुनियादी शिक्षण केंद्र संचालित 'फुलोरा'

बालमंदिरच्या बालकर्मींनी साकारले आहे

कोणताही व्यवसायिक दृष्टिकोन न ठेवता. अभिनयाचे धडे न गिरविलेल्या कलाकार मंडळींच्या साथीने आपले म्हणणे रोखठोकपणे समाजापर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न फुलोराने केला आहे.

२१ व्या शतकातील भारत विकासाकडे झेप घेत असताना स्त्रीभ्रूण हत्येचा कळस गाठणाऱ्या घटना आजही दिवसागणिक वाढत आहेत. त्यातून हुकून चुकून एखादी मुलगी जन्माला आलीच तर त्या मुलीला कोणत्या दिव्यातून जावे लागते याची तर कल्पनाच न करणे बरे.... याच मुलीची बालशिक्षणाच्या बाबतीत होणारी फरफट आणि वंशाचा दिवा म्हणून टेंभा मिरवत असलेल्या मुलाला दिले जाणारे अवाजवी महत्त्व नाटकातून प्रभावीरीत्या मांडले आहे.

आज बालशिक्षणाची वाताहात होताना दिसत आहे. चांगल्या झळाळी असलेल्या इंग्रजी शाळांच्या बाह्यरूपाला भुलून पालक आपल्या मुलाला या शाळांमध्ये भरती करत आहेत. अर्थातच यामुळे मातृभाषा, स्वबोली आणि परिसराची नाळ तुटली जात आहे. शाळांच्या इंटरव्ह्यू, डोनेशन, ट्यूशन यातून पोटाला चिमटे लावण्याची वेळ पालकांवर आली आहे. आणि परिसराची बोलीभाषा आणि शाळेतील परकीय भाषा यांच्याशी जुळवून घेताना मुलांची होणारी कुचंबणा, ही त्याहूनही भयंकर. पुढे हीच इंग्रजी माध्यमातील मुले समाजात कशी एकटी पडतात, एकारलेली राहतात हे दाखविणारे प्रसंगही मनाला चटका लावू जातात.

माध्यमाबरोबर बालशिक्षणासाठी घरचे वातावरण व शाळेचे शाळेचे वातावरण कसे असावे यावरही हे नाटक प्रकाश टाकते. नाटकातील विद्येचा जागर करणारी गाणी नाटकात अधिकच रंग भरतात. ही गाणी प्रसंगाला इतकी अनुरूप आहेत की प्रसंगाची आंतर्बाह्यता खुलवण्यास मदत करतात. इंग्रजी शाळांच्या झळाळीविषयी हे गाणं लिहिलेले.

बांधल्या चकाचक शाळा

शिक्षण नसेना का बाळा

इंग्रजी शिक्षणाविषयी लिहिलेलं

ABCD शिकविता मायबोली तुटली

होईना संवाद सगळी वाट हो लागली...

तर चांगल्या शाळांविषयी लिहिलेलं

शाळा ऐश्या व्हाव्या आनंदनिधान

आत्मविश्वासाला मानाचे स्थान

यासारखी अनेक गाणी नाटकाची रंगत

वाढवितात.

सव्वाएक तासाच्या या नाटकात स्त्री-पुरुष भेदभाव, शिक्षणाचे माध्यम, मातृभाषेचे श्रेष्ठत्व, शाळा कशा असाव्यात, घरचे वातावरण, पालक-शिक्षक-विद्यार्थ्यांची भूमिका आणि शासनाकडे आपण काय मागावे यासारखे अनेक विषय सूत्रबद्धरीत्या मांडण्याची कसब नाटकाच्या लेखिका व दिग्दर्शिका निर्मला पोतनीस यांच्यात दिसते. नाटकात काम करणारे कलाकारही फुलोरा बालशाळेशी निगडित आहेत. यात सुचिता पडळकर, शिल्पाताई, शामलीताई, नंदितीताई, स्वतः दिग्दर्शिका निमाताई या फुलोराच्या शिक्षिका श्री. नेने श्री. प्रमोद संसारे हे फुलोराचे पालक तर प्रसाददादा, हे फुलोराची मित्रसंस्था असलेल्या बेळगावच्या मराठी विद्यानिकेतन शाळेचे शिक्षक या सगळ्यांचा नाटकाच्या घडणीत मोलाचा सहभाग होता. आजवर या पथनाट्याचे श्रीहरी विद्यालय उगार, बालमंदिर इस्लामपूर, बेळगावचे मराठी विद्यानिकेतन व कोल्हापुरात असे प्रयोग झाले.

केवळ मातृभाषेतून शिक्षणाचा प्रसार व्हावा. आनंददायी व अर्थपूर्ण शिक्षण मिळावे, शिक्षक-पालक व विद्यार्थी यांच्यात जागृती निर्माण व्हावी याच उद्देशाने उत्स्फूर्तपणे सादर केलेल्या फुलोरा रंगकर्मींच्या (बालकर्मींच्या) या प्रयत्नाबद्दल अभिनंदन!

••

रवी परांजपे

सौंदर्यबोधप्रधान संस्कृती- मूल्यरचनेचा उगम

“आपली बुद्धी आणि हात वापरून माणूस जे काही करत असतो, ते लावण्य योजनेचे किंवा त्या कलाशाखेतील कोणत्याही प्रकारातील रचनेचे रूप धारण करत असतो.” - मायकलॅंजलो

“कोणत्याही कलाकृतीत जे काही सामील होत असते, ते कलावंताच्या निवडक्रियेतून तिथे पोचलेले असते.” - कवी जॉन सिराडी.

मित्रहो, या दोन विधानांनी मला खूप विचार करावयास लावंल आहे. ही विधानं जणू माझ्या चिंतनाचा मूलभूत आधार ठरली आहेत. या चिंतनात माणसाची निवडक्षमता, त्याचं लावण्यभान आणि त्याची विधायक कृती यांमधील घट्ट असं नातं माझ्या लक्षात आलं आहे. ओघानंच मानवी जीवनाच्या प्रत्येक स्तरावरची विधायकता वाढवून कुरूपता दूर हाटवायची असते, तर माणसाची निवडक्षमता सुदृढ ठेवणं क्रमप्राप्त आहे, अशा विचारापाशी मी पोचलो आहे.

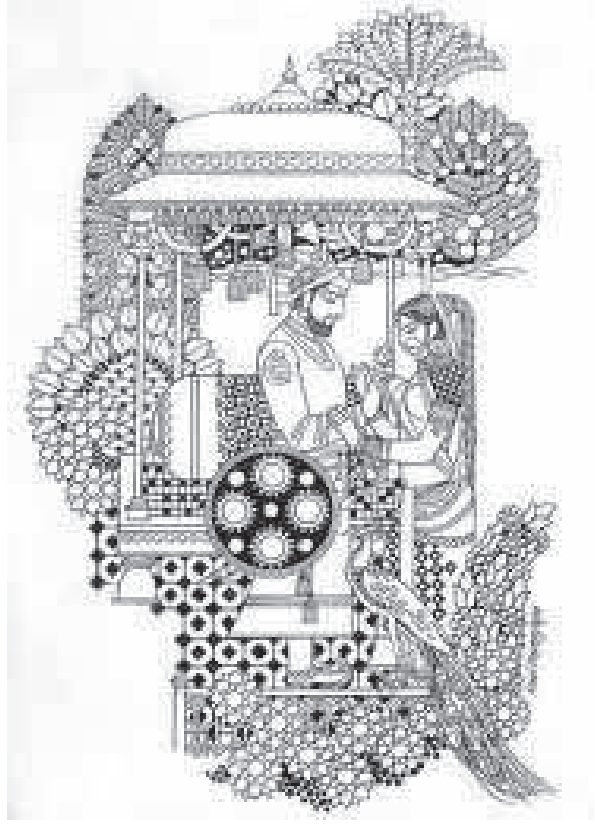
मानवी शरीर-
रचनेतील नाक या
ज्ञानेंद्रियाचं
मध्यवर्ती स्थान
निवडक्षमतेच्या
दृष्टीनं किती
महत्त्वाचं आहे,
हे आपल्या
लक्षात येऊ
शकतं.

चित्रकला आणि संगीत या दोन कलांच्या अनुषंगानं विचार करता, मानवी शरीर-रचनेतील नाक या ज्ञानेंद्रियाचं मध्यवर्ती स्थान निवडक्षमतेच्या दृष्टीनं किती महत्त्वाचं आहे, हे आपल्या लक्षात येऊ शकतं. नाकाला सर्वात जवळचं ज्ञानेंद्रिय आहे, ते मानवी नेत्रांचं. त्यानंतर कानांचं. मानवाला प्राणवायू पुरवणं हे जसं नाक या अवयवाचं काम आहे तबद्धत गंधाची जाणीव देणं हे पण त्या अवयवाचं काम आहे. माणूस सुगंधाला जवळ करतो व दुर्गंधीला दूर सारतो ते नाक या अवयवाच्या आधारे आणि तेही सहजप्रवृत्तीतून ! ओघानेच दृष्टिमार्फत व कर्णेंद्रियामार्फत काही निवड करताना माणूस नकळतपणे सुगंधाच्या सहाणीवर दृश्य-श्राव्य अनुभव घासून-पुसून घेत आपल्या निर्णयापर्यंत पोचत असावा, असा एक तर्क आपल्याला मांडता येतो.

उदाहरणार्थ, अंगावर उठलेल्या ओरखड्यावरून प्रेरणा घेत मृदू पृष्ठभागावर कठीण, टोकदार वस्तुनिशी कोरीव व 'कलात्मक रेषा' मिळवण्याचा आद्य चित्रकाराचा; किंवा, कोलाहलातून 'नाद' ही संकल्पना मिळवणाऱ्या आद्य संगीतकाराचा आपण विचार करू. पसंती-नापसंती दाखवणारी त्याची सहजप्रवृत्तीच दृक्-श्राव्य अनुभवांच्या बाबतीतही नकळतपणे निर्णायक ठरत गेली असली पाहिजे. आणि म्हणूनच, निर्मितीक्षम मानवाने रेषेला अधिकाधिक सुंदर बनवत, नादाची अनेक सुश्राव्य स्वररूपं शोधत चित्र-संगीत परंपरा. उभ्या केलेल्या आपण पाहतो. अशा रीतीने सुगंधाचा अनुभव ही सौंदर्यबोधाची पहिली पायरी ठरताना, निर्मितीक्षम माणसाला सौंदर्यबोधातून सौंदर्यनिर्मितीची ऊर्मी लाभताना सौंदर्यबोध मिळवणं ही वैयक्तिक बाब ठरत गेली, तर सौंदर्यनिर्मिती करून सौंदर्यबोध घडवणं ही वैयक्तिक व सार्वजनिक आनंद मिळवण्याची किंवा देण्याची बाब ठरली. म्हणूनच, प्रत्येक कलेची परंपरा कलावंत आणि रसिक यांची मनं जोडणारी परंपरा ठरत गेली.

खरं तर, 'सुंदर ते वेचावे, सुंदर करोनी मांडावे' हे आता कोणत्याही कला निर्मितीचं, कल्याणकारी शास्त्र निर्मितीचं मूलभूत तत्त्वज्ञान ठरू लागलं. निर्मितीक्षम माणसांनी सभोवतालच्या वास्तवाचा अभ्यास करावा, अभ्यासातून नवनिर्मितीसाठी एखादी नवसंकल्पना मिळवावी, नवसंकल्पनेनुसार वास्तवाची नवी लाभदायक रूपं शोधावीत, त्या नव्या वास्तव रूपांची न खटकणारी आखणी-मांडणी करावी व ती पूर्णत्वाला पोचवण्याचा प्रयत्न करावा, अशी एक निर्मितीक्षम शृंखला तयार झाली. ही कल्याणकारी शृंखला जेव्हा उत्स्फूर्तपणे प्रत्यक्षात उतरत गेली, त्या वेळी कला-निर्मिती घडू लागली. आणि जेव्हा या शृंखलेला दूरदृष्टीच्या विचारांची साथ मिळत गेली, त्या वेळी शास्त्रं निर्माण झाली. प्रत्येक कलेमागे भारतात तरी एक शास्त्र होतं हे महत्त्वाचं! भारतात खूप पुरातन काळीच सुंदर ते वेचण्याच्या प्रक्रियेला 'शिव' हे बिरूद लाभलं, आणि सुंदर करोनी मांडण्याचा प्रक्रियेला आम्ही 'गणेश' म्हणू लागलो. शिव ही व्यक्तीसापेक्ष सौंदर्य-संकल्पना होती, तर गणेश ही समाजसापेक्ष सौंदर्य संकल्पना ठरली. 'शिव' संकल्पनेची जशी रूपं अनेक होती, तशी तिची नावंही ! शंकर,

लिंगराज ,
अर्धनारीनटेश्वर,
नटराज वगैरे वगैरे.
ही नावं आणि रूपं
'शिव' कुणाला
कसा दिसला व
भावला यावर ठरत
गेली. पण
समाजसापेक्ष अशी
गणेश संकल्पना,
तिला अनेक नावं
लाभूनही, तिचं
मूलभूत प्रतिकरूप
बदललं नाही,
कारण त्या
प्रतिकरूपाची
सुखकर्ता, दुःखहर्ता
आणि
विघ्नविनाशक ही

नावं समाजाच्या दृष्टीनं अति महत्त्वाची होती. त्या नावांमागच्या धारणा सुनिश्चित होत्या. 'सुखकर्ता' या नावामागे 'कोणतीही लावण्य-योजना मानवी जीवनात सुख निर्माण करते, सुरळीतपणा-सुटसुटीपणा आणते. प्रमाणशीरपणा-वक्तृशीरपणा आणते, पावित्र्य-मांगल्याचा प्रत्यय देते' असा विचार होता. 'दुःखहर्ता' या विशेषणामागे 'कोणतीही सुव्यवस्था अराजक-गोंधळ दूर ठेऊन दुःखांचं हरण करते' हा विचार होता. तर 'विघ्नविनाशक' या विशेषणामागे 'लावण्ययोजना-सुव्यवस्थांच्या दूरदृष्टीपूर्ण एकत्रीकरणातून निर्माण होणाऱ्या प्रणाली-यंत्रणा विघ्नांना दूर ठेवतात' असा विश्वास होता.

‘सुंदर ते वेचावे,
सुंदर करोनी
मांडावे’ हे आता
कोणत्याही कला
निर्मितीचं,
कल्याणकारी शास्त्र
निर्मितीचं मूलभूत
तत्त्वज्ञान ठरू
लागलं.

कोणतंही नवं कार्य आरंभताना गणपतीची पूजा करावी असा एक प्रघात भारतात पडला. त्या प्रघाताला एक सांप्रदायिक अनिवार्यताही जोडली गेली. याचं कारण म्हणजे गणपतीच्या सुखकर्ता, दुःखहर्ता आणि विघ्नविनाशक या विशेषणांच्या सांस्कृतिक अन्वयार्थाची अनिवार्यता. या अनिवार्यतेत 'पूजा' या शब्दाचा अर्थ, खरं तर, बिलकूल सांप्रदायिक नव्हता; किंवा, ईश्वरी उपसनेशी निगडित नव्हता. गणपतीची पूजा करा म्हणजे एखाद्या कार्याशी निगडित लावण्ययोजनेबाबत, सुव्यवस्थेबाबत आणि यंत्रणा-प्रणालीच्या उभारणीबाबत 'चिंतन-मनन-स्मरण करा,'

असा तो अर्थ होता. हा अर्थ पूर्णपणे सेक्यूलर होता.

इथे 'लावण्ययोजना' या शब्दाबाबतही काही स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. लवण म्हणजे मीठ. एखाद्या खाद्यपदार्थात जसं मिठाचं प्रमाण बिघडल्याने रुची-सौंदर्य बिघडतं, तद्वत एखाद्या रचनेतील किंवा योजनेतील घटकांमधील प्रमाणबद्धता बिघडली, एखादा घटक चुकीच्या जागी पडला की ती रचना, योजना सौंदर्यहीन बनते. सुख-समाधानाचा ती नाश करते.... म्हणूनच असं म्हणता येईल की एखाद्या व्यक्तीचे, समाजाचे 'लावण्य-अंदाज' संपन्न बनत राहणं म्हणजेच त्या व्यक्तीची अभिरूची संपन्न बनत जाणं. समाजाचं तारतम्य वाढणं... समाजात विवेकाला सर्वोच्च स्थान मिळणं. स्वतःसोबत इतरांच्याही सुखाचा विचार करण्याची रीत समाजाला लागणं.

'सुंदर ते वेचावे, सुंदर करोनी मांडावे' या साध्या पण महत्त्वाच्या तत्त्वज्ञानाने निर्माण केलेली जीवनसापेक्ष 'शिव-गणेश संस्कृती' कधी काळच्या भारतात विषमतांना दूर करणारीही ठरली. गुढी पाडव्याचा सण आणि शककर्ता शालिवाहन याच्या संदर्भातील एका दंतकथेत या माझ्या विधानाला दुजोराही मिळतो. या दंतकथेच्या भाषेवरील अलंकाराचं ओझं दूर केलं, तर शिव-गणेश संस्कृतीचा खरा गौरव आपल्याला समजू शकतो. दंतकथा आपल्या सांगते की कुंभारकलेत प्रवीण अशा शालिवाहनाने तो राहत असलेल्या राज्यावरील एका आक्रमणप्रसंगी मातीचे सैनिकांचे पुतळे निर्माण केले. त्यांच्यात जान फुंकून त्या पुतळ्यांना सजीव केलं आणि त्या सैनिकांनी आक्रमकांचा निःपात केला. आक्रमणमुक्त जनतेने घरा-घरांवर गुढ्या उभारून विजयोत्सव साजरा केला. शालिवाहनाच्या नावे एक संवत्सर सुरू झालं.

शालिवाहन राहत असलेल्या राज्यावर झालेलं आक्रमण पराकोटीच्या दारिद्र्याने केलं होतं, असं जर आपण मानलं, तर वरील दंतकथेचा सारा नूरच पालटून जातो. ज्यांचं जीवन मातीमोल झालं होतं, ज्यांच्या अंगातील त्राण दारिद्र्यानं हिरावून घेतलं होतं, अशा देशबांधवांना शालिवाहनाने 'सुंदर ते वेचावे, सुंदर करोनी मांडावे' हा नवनिर्मितीचा मूलमंत्र सांगितला. धनिकांसाठी गरजेच्या अशा आकर्षक वस्तू तयार करण्याची प्रेरणा दिली. स्वावलंबनापासून अर्थार्जनाचा निर्मितीक्षम मार्ग दाखवला. विक्रीची यंत्रणा उभी केली. हळूहळू दारिद्र्य दूर झालं. दारिद्र्यापासून मुक्ती मिळाल्याचा क्षण शालिवाहनाच्या देशबांधवांनी गुढ्या उभारून साजरा केला. पाडव्याची गुढी 'सुंदर ते वेचावे, सुंदर करोनी मांडावे' या तत्त्वज्ञानाचा गौरव सांगत नंतर शतकानुशतकं प्रतिवर्षी उभी राहत गेली. खरं तर गुढीची रचनाही या तत्त्वज्ञानानुसारच साकारली होती. पण ती शिल्लक राहिली केवळ एक रिवाज बनून! रिवाजाच्या पालनात शिव-गणेश संस्कृतीचा गौरव सांगणारा वरील मूलमंत्र मात्र पार हरवून गेला.

गुढी पाडव्याशी निगडित दंतकथेकडे मी काहीशा वेगळ्या रीतीनं पाहू शकलो, कारण औद्योगिक क्रान्तीच्या शतकानंतर लंडनमध्ये आलेला बकालीपणा दूर करणाऱ्या

समाजात
विवेकाला सर्वोच्च
स्थान मिळणं.
स्वतःसोबत
इतरांच्याही
सुखाचा विचार
करण्याची रीत
समाजाला लागणं.

‘आर्टस् अँड क्राफ्टस् मूव्हमेंट’ बद्दल मला माहिती होती. त्याकाळच्या इंग्लंडमधील बकलीपणामागे धनिक उद्योजक व कामगारांमधील सार्वजनिक, सामाजिक व राष्ट्रीय सौंदर्यदृष्टीचा अभाव होता, त्यांच्यातील आर्थिक विषमता त्यामुळेच निर्माण झाली होती. हे मला समजलं होतं. हा अभाव दूर करण्यासाठी विल्यम मॉरिस व इतर डिझायनर्सनी कामगार-उद्योजकांसाठी निर्माण केलेल्या नित्य वापरातल्या सुंदर वस्तूंनी केलेली समान सौंदर्यदृष्टीची पेरणी मी जाणून होतो, त्या समान सौंदर्यदृष्टीच्या पेरणीमुळे पाश्चात्यांमध्ये निर्माण झालेला

डिझाइन-ऑर्डर-सिस्टिमबद्दलचा समान आदर त्यांच्या प्रगतीस किती कारक ठरला, हे मला ठाऊक होतं. उदाहरणार्थ, विख्यात ब्रिटिश साहित्यिक ऑस्कर वाइल्ड यांना अमेरिकेतील १८८७ च्या एका भाषणात सांगितलं होतं ‘प्रत्येक देशवासीयाचं आयुष्य एक जुगार न ठरता आदर्श आचरणाची गाथा ठरवण्याची ताकद फक्त सौंदर्यबोध घडवणाऱ्या कलेत असते. सौंदर्यतत्त्वाशी बांधिलकी आणि सुंदर गोष्टी निर्माण करण्याची प्रवृत्ती लोकांत किती आहे यावरच त्यांचं राष्ट्र किती संपन्न व सुसंस्कृत आहे, ते ठरत असतं.’ अशा महत्त्वाच्या सांस्कृतिक प्रबोधनातून निर्माण झालेली समान व्यवहार नीती पाश्चात्यांना एक स्थूल स्वरूपाचं प्रगतीकारक व संघर्षरहित ऐक्य देती झाली.

पूजा म्हणजे
एखाद्या
प्रतिकामागच्या
विचारांचं चिंतन,
मनन किंवा स्मरण
असतं हे आम्ही
विसरलो.

आज, भारतात आदर्श अशी व्यवहारनीती व तिच्यामागील नीतिमूल्यं याबाबत चर्चा करताना, स्वातंत्र्योत्तर साठ वर्षांत सर्वच विधायक बाबतीत झालेली येथील प्रचंड घसरण कोणीही मान्य करेल. सज्जन शक्तीचा न्हास आणि दुर्जन शक्तीत प्रचंड वाढ, हे एकविसाव्या शकातील स्वतंत्र भारताचं व्यवच्छेदक लक्षण झालं आहे. ज्या भारतात नटराजमूर्तीची पूजा होत राहिली, महिषासुरमर्दिनीची पूजा होत राहिली. तिथं दुर्जन शक्तीची वाढ इतक्या प्रचंड प्रमाणात का झाली? कारण एकच!... पूजा म्हणजे एखाद्या प्रतिकामागच्या विचारांचं चिंतन, मनन किंवा स्मरण असतं हे आम्ही

विसरलो. आणि त्यामुळेच नटराजाला फुलं वाहताना आम्ही विसरत राहिलो की मेळ-मिलाफाची ऊर्जा पसरवणं हे सर्वच कलांचं समान सामाजिक उद्दिष्ट असतं. आम्ही विसरलो की कोणत्याही कलेतील लावण्ययोजना मेळ-मिलाफाच्या, समन्वयाच्या, बंधुत्वाच्या आणि ऐक्याच्या भावनेला कारक ठरत असते. आम्ही विसरलो की सर्व कलांमधून झिरपणारी सकारात्मकता दुर्जनशक्तीवर अंकुश ठेवण्याचे बळ समाजाला देऊ शकते.

"Design is like Gravity - the force that holds it all together" हे विधान आहे इ.ए. व्हिटनी नामक एका पाश्चात्याचं. व्हिटनीनं या विधानातून डिझाइन या संकल्पनेचा गौरवच आपल्यासमोर मांडला आहे. तत्पूर्वी, आपल्या चित्रांतील लावण्ययोजनेबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या निकोलस पुसॅ या फ्रेंच चित्रकारानं लिहिलंय, "My nature constrains me to seek and love well ordered things, and to flee confusion, which is as much my antithesis and my enemy as light is to dark" सुव्यवस्थेला, डिझाइनला किंवा लावण्ययोजनेला पाश्चात्य लोक केवढी प्रतिष्ठा देतात हे आपल्याला या विधानामुळं समजू शकतं. पण भारतातही कधी काळी लावण्य-योजनेला आदिशक्ती जगदंबा म्हणून, आम्ही तिचा गौरव करत होतो. तिला महिषासुरमर्दिनी म्हणत होतो. कारण, समाजाचं लावण्यभान हरवलं तर समाजात रेडा प्रवृत्ती वाढू लागते, रेड्याचं कातडं अंगावर ओढून बोथटपणा अंगी बाणवण्यात समाज धन्यता मानू लागतो, रुढीप्रियता वाढीस लागते. समाजातली सजगता संपते. हे सारं आम्हा भारतीयांना माहीत होतं. पण आम्ही पुराणकथा रचल्या. कदाचित समान्यांच्या दृष्टीने त्या काही काळ मनोरंजक ठरल्या. पण त्यांच्या पगड्यात शिव, गणेश, महिषासुरमर्दिनी अशा नावांमागील सेक्युलर प्रतिकात्मता पूर्णपणे हरवत गेली.

(क्रमशः)

■
डॉ. अंजली जोशी

मुलांची सर्जनशीलता वाढवणारे 'गंगमत शब्दांची'

मानवाची भाषा संस्कृतीबरोबर विकसित होत गेली. त्याच्या भाषेत अनेकानेक बदल घडत गेले. भाषेची रूपे, अर्थ बदलत गेले. याची 'गंगमतगोष्ट' डॉ. द. दि. पुंडे यांनी 'गंगमत शब्दांची' या छोटेखानी पुस्तकातून सांगितली आहे. मुलांना माहिती सांगताना जर गमती-जमतीने सांगितली तर पटकन समजते आणि पटतेही. त्या उद्देशाने 'गंगमत शब्दांची' तयार झाले आहे. या पुस्तकाची गंगमत अशी की पुंडे यांनी सांगितलेली 'गमतीची गोष्ट' केवळ मुलांनाच नाही तर त्यांच्या आई-बाबांनाही आवडते. ते आवर्जून ह्या पुस्तकाचे वाचन मुलांकडून करवून घेतात.

शाळेतही या पुस्तकाचे वाचन करवून घेतले आहे. प्रस्तावनेत तसे उल्लेख आहेत. आकाशवाणीवरून या पुस्तकाचे क्रमशः वाचन झाले आहे. जेणेकरून मुलांपर्यंत ह्या पुस्तकाचे महत्त्व जास्तीत जास्त करून पोहोचावे यासाठी बऱ्याच मार्गांनी प्रयत्न झाले आहेत.

पुंडे यांचे 'गंमत शब्दांची' हे पुस्तक वाचकाला विचार करायला उद्युक्त करते. वाचकाला यातल्या शब्दकथांद्वारे माहिती मिळते, गंमत वाटते किंवा आनंदही होतो; परंतु या सर्वांपेक्षा मोठी गोष्ट घडते ती म्हणजे वाचकाची कल्पनाशक्ती कार्यरत होते; आणि हे सहजगत्या घडते. शब्दकथा वाचली की आपण त्या दिशेने सहजपणे विचार करायला लागतो. यासाठी भाषाभ्यासकच असायला हवे असे नाही. सर्वसामान्य माणसाच्या बाबतीतही असे घडते.

या पुस्तकातील 'पाऊस' शब्दाची कथा वाचत असतानाच त्या भोवतालच्या परिघातले शब्द झरझर सुचू लागतात. तसाच दुसरा शब्द म्हणजे 'झाड' त्या भोवतालचे शब्द पुंडे यांनी दिलेच आहेत. वृक्ष, महावृक्ष, झुडूप, झाडोरा, अशा शब्दांची माहिती मुलांना होते. 'झाड' शब्द वाचला की झाडपाला, झाडेझुडूपे, फुलंपानं, खोड, फांद्या, त्यानंतर वेगवेगळ्या झाडांची नावे, मग त्या त्या देशांत, त्या त्या प्रांतांमध्ये असणारी वैशिष्ट्यपूर्ण झाडे असा विचार सुरू होतो आणि लेखकालाही हेच अपेक्षित आहे.

खरे तर या पुस्तकाचा मूळ पाठ्यपुस्तक म्हणून शिक्षकांनी उपयोग करावा. कारण भूगोल शिकवणाऱ्या शिक्षकांनी या पुस्तकाचा आधार घेऊन भूगोल शिकवला तर मुलांना कुतूहल वाटून मुले त्या विषयाचा आनंद घेऊ शकतील. विज्ञानाच्या शिक्षकांनी या पद्धतीने स्वतःचे असे सरावपुस्तक तयार करावे. भाषेच्या शिक्षकांना तर प्रस्तुत पुस्तक हे आदर्श वस्तुपाठच आहे. समानार्थी शब्द, विरुद्धार्थी शब्द, वाक्प्रयोग, म्हणी असे सारे प्रकार मुलांकडून तयार करवून घेऊ शकतात. म्हणजे खरे तर मुले स्वतःच स्वतःसाठी अशी सरावपुस्तके तयार करू शकतात. आता मे महिन्याच्या सुट्टीतला हा उपक्रम बालचमूना उद्योगप्रवण ठेवणाराच आहे. केवळ सुट्टीतच नव्हे, तर शाळेतही शिक्षण घेताना गटशः अभ्यास केला तर तो पटकन लक्षात राहतो आणि कायमस्वरूपी ती माहिती साठवली जाते.

या पुस्तकामुळे मुलांच्यातील कृतिशीलता, उपक्रमशीलता, सर्जनशीलता वाढीला लागते. उदाहरणच द्यायचे तर ८ वीच्या सर्व तुकड्यांना एकत्र करून त्यांना विज्ञान, इतिहास, चित्रकला आणि इतर विषय यांच्या संबंधाने शब्दांचा शोध घेण्यास सांगावे. काही दिवसांचा त्यांना वेळ द्यावा. काही दिवसांनी यातून मुलांची कल्पनाशक्ती, क्रियाशक्ती, भाषाशक्ती यांचे मूल्यमापन घडेल आणि त्यांच्यात वाढही होईल.

पुंडे यांच्या 'गंमत शब्दांची' या छोट्या पुस्तकाने किती मोठा, व्यापक विचार करायला उद्युक्त केले आहे हे लक्षात येईल.

एकंदरीत हे पुस्तक रसिक-वाचक, शिक्षक, विद्यार्थी या सान्यांनाच 'भाषाशिक्षण' घडवते आणि त्या शिक्षणात 'रमवते' देखील.

••

■
वैजयंती देवळालकर

कुटुंबातील सुसंवाद

मुलांना प्रेम आणि आकर्षण यातील फरक कळत नाही. शारीरिक आकर्षणालाच ती प्रेम समजतात आणि प्रतिसाद मिळाला नाही, सहकार्य मिळाले नाही तर चिडतात, रागावतात, मारतात, बलात्कार करतात. वेळप्रसंगी खून करतात किंवा विमनस्क मनःस्थितीत आत्महत्या करतात.

या आणि अशा तऱ्हेचे बरेच विषय सध्या हाताळले, विषय मांडले जात आहेत.

चर्चा, चर्चितचर्चण होत आहे. त्याला कारणे काय आहेत याचा शोध घेतला पाहिजे. विचारवंतांनी मुलांशी संवाद साधला पाहिजे.

एकत्र शिक्षण द्यायला हवे, लैंगिक शिक्षण द्यायला हवे. सामाजिक क्षेत्रात एकत्र काम करण्याची मानसिकता तयार व्हायला हवी. हे सर्व ठीक आहे. पण त्याला वातावरण पोषक करण्यासाठी आपसातील निर्व्याज संवादही घडायला हवा.

मुले मुली घरातूनच बाहेर पडतात. घरातच संवाद नसेल तर मार्गदर्शन कोण करणार? वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर मुलांच्या विकासात त्यांना मार्गदर्शनाची गरज असते. काही तरी विचारायचे असते. काहीतरी सांगायचे असते. काहीतरी जाणून घ्यायचे असते. अनेक प्रश्नांच्या भेंडोळ्यात ती गुरफटलेली असतात. असे का? असेच का? अशा वेळी मी काय करायला हवे? मी हे कुणाला विचारायचे? कोणते पाउल उचलू? एक ना अनेक! मुले प्रत्येक टप्प्यावर वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी धडपडत असतात. त्यावेळी पालक, घरातील सर्वच मोठी मंडळी स्वतःचे करिअर, स्वतःचे आर्थिक स्थैर्य, नात्यातील गुंतागुंत, फारकतीचे प्रश्न, अनेक ताणतणाव आणि त्याचबरोबर मुलांबद्दलची आपली स्वप्ने, त्यांच्या साठीचे आर्थिक-शैक्षणिक नियोजन, वयपरत्वे शारीरिक व्यथा इत्यादी प्रश्न सोडवत असतात. यामध्ये मुलांसाठी वेळ देणे - मुलांना समजावून घेणे, त्यांच्या सहवासाचा आनंद घेणे- त्यांच्या शारीरिक गरजा समजावून घेणे, त्यांना सल्ला देणे यासाठी आपसात संवाद होण्याची गरज असते. त्याला वेळच मिळत नाही, किंवा त्याचा विचार मनात येत नाही. फक्त अभ्यास-मार्कस् आणि त्याच्या प्रत्येक कृतीचे निराळेच अर्थ लावणे हेच चाललेले दिसत आहे.

चल आपण आज गप्पा मारत चहा घेऊ. बाजारात जाऊ या. तेवढ्याच जाताना गप्पा होतील, तुला आवडत्या भाज्या आणून ठेवून, तुझ्या सर्व मित्रांना आज घरी बोलावून गप्पा मारू, आत्याला, मामाला फोन कर त्यांचा वाढदिवस आहे, असे संवाद का होत नाहीत?

कुणीही नातेवाईक आले की ती त्यांचा काही संबंध नसल्यासारखे खोलीत पळतात किंवा मित्राकडे जाऊन येतो म्हणतात. अभ्यासात असतील तर दोन मिनिटे बाहेर येऊन दोन शब्द सुद्धा बोलण्याची त्यांची इच्छा नसते. यासाठी पालकांनीच तयारी केली पाहिजे. आपले मूल समजावून घेतले पाहिजे. मुलाच्या वागण्याकडे त्याच्या बोलण्याकडे सकारात्मकदृष्टीनं पाहिले पाहिजे, कृतीचा अर्थ समजून घ्यायला हवा, कृतीचे परिणाम काय होतात हेही मित्रत्वाच्या नात्याने समजावून घ्यायला हवेत. 'अहो त्याला हे आवडत नाही' 'तो कसला येतोय' छे छे त्याला नाही हं नातेवाईकांच्या लग्नाला यायला आवडत!' मैत्रिणींबरोबर दिवसभर काय चाललेलं असतं कोणास ठाऊक?"

काही समजून घ्यायची, समजावून घ्यायची, तयारी का नसते पालकांची ?

मुलांच्या मनाचा विचार नक्की करायला हवा. त्यांना मत असतं, तुमचे विचार त्यांच्यावर लादू नका. तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी वागायला हवं अशी जबरदस्तीही करायची नाही पण तुम्हाला काय हवंय ते स्पष्ट, त्याच्या वयाला पटेल अशा शब्दात त्याला कोण आणि केव्हा सांगणार?

पूर्वी मुलं आल्या, काका, मामा, यांच्या सहवासात नाही तरी संपर्कात असायची. त्यांच्या वागण्याचा, विचारांचा, बोलण्याचा नकळत परिणाम व्हायचा. बाबांना ओळखणारे, मुलांना वेळ देणारे, मुलांचे कौतुक करणारे मुख्य म्हणजे मुलांशी संवाद साधणारे असे कोणीतरी असायचेच. वाडासंस्कृती, चाळसंस्कृती होती, तेथेही मुलांचे कौतुक करणे, निरनिराळ्या कार्यक्रमांसाठी एकत्र येणे, विविध गुणदर्शनाचे कार्यक्रम करणे, मुलांच्या वागण्यावर लक्ष ठेवणे, वेळप्रसंगी लक्ष देणे, सूचना देणे, रागावणे, टप्पल मारणे इ. गोष्टी सहज होत होत्या. त्या वातावरणाचे वेगळेच पण चांगले संस्कार होत होते. कोणते कपडे घालावेत, कुणाशी कसे बोलावे, कोणते खेळ खेळावेत, केव्हा, कसे, कोणाबरोबर खेळावेत, नाटक-सिनेमा सहली सुद्धा. वेगवेगळ्या वयोगटाबरोबर एकत्र जाण्याचा, खेळण्याचा फायदा त्यावेळी होत होता. परवानगी घेणे, वेळा सांभाळत कामे करणे, कोणी, कशाने आजारी पडले असेल तर त्याला नकळत मदत करणे, 'कमी तेथे आम्ही' हा विचारही रुजला होता. घरेही मोठी होती. माणसेही खूप, निरनिराळ्या वयाची, निरनिराळ्या परिस्थितीची, निरनिराळ्या व्यवसायाची अशी कितीतरी माणसे रोज सहवासात यायची. त्यामुळे एकटेपणा असा कधी नव्हताच.

आता परिस्थिती उलट झालीय. आई-बाबा आणि मी, मी माझे घर मी माझी स्पेस, मी आणि माझा मोबाईल असे आणि असे अनेक. आणि म्हणूनच मुलांचे आताचे सर्वच प्रश्न त्यांचे वैयक्तिक राहिले नाहीत, ते आता सामाजिक झाले आहेत.

निरनिराळ्या वयोगटाचे पण एकत्र प्रश्न आता निर्माण झाले आहेत..

हे प्रश्नच निर्माण होऊ नयेत यासाठी आता सर्वच पालकांनी स्वतःबरोबर मुलांचाही विचार करायला हवा. नुसता विचार करतो म्हणून चालणार नाही तर संवाद सुसंवाद साधायला हवा.

मुलांच्या वाढत्या वयाबरोबर संवादाचा आलेखही वाढायला हवा. मुलांचा विश्वास संपादन करायला हवा. आपल्या वागण्या बोलण्याचा अर्थ मुलांना समजावून सांगायला हवा. मुलांच्या चुका दाखवण्यापेक्षा योग्य काय ते सांगायला हवे. त्यासाठी आपल्या विचारांची क्षेत्रेही वाढवायला हवीत. “मला काय कळतय त्यातलं,” असं न म्हणता “विचारू आपण कोणाला तरी” असे म्हणून स्वतःही त्यांच्या प्रश्नांना समजावून घेतले पाहिजे. ‘आमच्यावेळी नव्हते असे काही’ म्हणायचे नाही हे ठरवले पाहिजे कारण आपला तो भूतकाळ होता. ती आता वर्तमान काळात जगताहेत आणि भविष्य काळ त्यांच्यासमोर आहे. तुम्ही पाट्यावरवंट्यावर चटणी वाटली म्हणून ती छान! ती आता मिक्सरने वाटतात उद्या रेडिमेडच आणतील. म्हणून पालकांनी आपला ‘मी’ पणा थांबवावा. मुलांना काळाप्रमाणे बदलायला हवे हे आता शिकायला हवे. पालकांनी शिकवायचे बंद केले तरच त्यांना मूल समजून घेता येईल.

मूल तुमच्या सांगण्यातून शिकवण्यातून कधीच शिकत नाही ते तुमच्या वर्तनातून शिकते हे नक्की लक्षात ठेवा.

त्यांच्या भविष्याचा विचार करून त्यांचा वर्तमानकाळ बिघडवण्याचा तुम्हाला अधिकारच नाही हे पालकांनी लक्षात ठेवावे.

मुलांना घरातच बोलण्याचे, विचार मांडण्याचे व्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य देऊन त्यांचा घरातील एकलकोंडेपणा नाहीसा कसा होईल, त्याला आपले घर, आपली माणसे या विषयी प्रेम कसे वाढेल याचा विचार करून त्याच्याशी सतत संवाद साधून सुसंवाद निर्माण करण्याची पराकाष्ठा आता करायला हवी. अजून वेळ तुमच्या हातात आहे !

●●

वर्गणीदावांसाठी निवेदन

आपण ‘शिक्षणवेध’ या आमच्या अंकाचे वर्गणीदार आहात. याचा आम्हास आनंद आहे. मात्र अंक वेळेवर मिळण्याबाबत आपल्या काही तक्रारी वा नाराजी असेल तर आपण आमच्या ऑफिसशी पत्रव्यवहार करू शकता किंवा फोनवरही संपर्क साधू शकता. वेळ - १२.३० ते ४.३०

आपली तक्रार लवकरात लवकर दूर करण्यासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत.

पत्ता : ग्राममंगल शिक्षणवेध, ‘सृष्टी’ अपार्टमेंट, फ्लॉट नं. १०६ सरितावैभव सोसायटी समोर, सिंहगड रोड, पुणे-३० स्थिर संवाद : ०२० २४२५२१५१, चल संवाद - ९८९०५०८०८९, ९४२३५८०१४५